

TOBIAS
TAL

UIT DE
GESCHRIFTEN VAN
OPPERRABBIJN

TOBIAS TAL

Beth Hamidrasj Ets Chajiem

Serie uitgaven van werken over

Joodse onderwerpen

1. Dr MEIJER DE HOND

verzorgd door Dr J. Meijer

2. SARA GAZAN

De Schat der Eeuwen

3. TOBIAS TAL

verzorgd door J. Tal

ל"ה

Opperrabbijn Tobias Tal

UIT DE
GESCHRIFTEN VAN
OPPERRABBIJN
TOBIAS TAL

UITGEVERIJ KEESING
AMSTERDAM

5714-1954

INLEIDING

OPPERRABBIJN TOBIAS TAL ז"ל

מזהר"ר משה טוביה בן כהר"ר צדוק

1847—1898

Ondanks het risico voor een zoon, die het leven van zijn vader beschrijft, dat hij zal idealiseren, waag ik 't er op, een korte biographie van mijn Vader te geven. Want wat ik zelf van hem heb gezien en medebeleefd in de eerste plaats, wat anderen mij over hem hebben verteld en tenslotte wat ik van anderen over hem heb gelezen, geeft mij zulk een beeld, dat ik werkelijk niet behoef te idealiseren.

Mijn Vader is te Amsterdam geboren op 2 Tammoez 5607 - 16 Juni 1847. Op 31 Augustus 1864 verloor hij zijn Vader. Op 10 Juni 1867 deed hij te Leiden het zgn. „groot-mathesis“-examen. In Juni 1869 volgde het כניר -examen; op 20 Juni 1872 het candidaatsexamen in de klassieke letteren (te Utrecht); en op 17 Sept. 1873 verkreeg hij het מורה -diploma.

Toen Dr. Dünner op 18 October 1874 door de Ressortale Vergadering van het synagogale ressort Noord-Holland tot Opperrabbijn van dat ressort, dus ook van Amsterdam was benoemd, volgde op 12 November 1874 de benoeming van mijn Vader tot Rabbijn der Ned. Isr. Hoofdsynagoge te Amsterdam.

In Augustus 1876 zijn mijn ouders te Karlsruhe gebuwd. In Juni 1881 werd mijn vader Opperrabbijn van Gelderland; in 1889, na het overlijden van R. Jirmeja Hillesum, Opperrabbijn a.i. van Drenthe; in April 1895 Opperrabbijn van het ressort 's-Gravenhage, tevens a.i. van Utrecht en Zeeland. Op 8 Marchesjwon 5658 - 24 October 1898 is hij te 's-Gravenhage plotseling overleden.

Reeds als leerling had hij de bijzondere aandacht van zijn leraar Dr. Dünner. En dadelijk, in zijn werkzaamheid als Rabbijn, won hij de sympathie van iedereen. Hij had zijn hele leven lang het zonnige, innemende, charmante in zijn wezen, waardoor hij de mensen voor zich won.

Wat echter niet wil zeggen, dat hij in zijn beginselen zwak was. Hij bezat op een zeldzame wijze het fortiter in re, suaviter

in modo (sterk in de zaak, zacht in de wijze). En juist door dat zonnige, dat hem bij de mensen bemind maakte, had hij grote invloed en kon hij menig ding bereiken, dat daarzonder niet tot stand was gekomen.

Dat hij in de beginselen allesbehalve zwak was, is o.a. ook door zijn polemieken bewezen. Ik kan vier schriftelijke aanwijzen: die tegen de aanval op het onderwijsprogramma van Dr. Dünner, de Oort-episode, de kwestie van de „leek-voorzitter” en het antwoord aan B. Blok.

De eerste was de verdediging van Dr. Dünners onderwijsprogramma voor de Joodse scholen tegen de aanval van eerbiedwaardige mannen: Opperrabbin J. Lehman en R. Akiba Lehren; die, de strekking van het programma niet begrijpend, van hun innige en oprechte religieusiteit uit meenden, er in open brieven tegen te moeten strijden. Mijn Vader schreef „Ons Godsdienstonderwijs”, in 1876. Mijn Vader weerlegt duidelijk de redeneringen van „de twee eerbiedwaardige Talmud-geleerden”, de „twee waardige mannen in Israel”, en blijft daarbij vol hoogachting en eerbied voor die beiden, die hij bestrijdt.

De tweede was de beroemd geworden polemieken tegen Prof. H. Oort, hoogleraar in de Israelietische oudheden te Leiden. Deze had, van Christelijk-theologisch-hooghartige onkunde in zake het Jodendom uit, een spottend, minachtend artikel over de Talmoed geschreven, gepubliceerd in het prospectus van het belletristische weekblad „Eigen Haard” (Januari 1880); iedere regel ervan toonde de volslagen onkunde van den hoogleraar omtrent zijn onderwerp. Mijn Vader, hevig verontwaardigd, schreef drie artikelen in Roests Israelietische Nieuwsbode; ze kwamen ook als brochure uit. Mijn Vader pakte Oort stevig aan, heel stevig; hoogachting en eerbied waren hier niet verdiend en waren ook afwezig; hij toonde Oorts fouten aan; en vroeg hem, of hij wist, dat alle parabelen, zedelessen, etc., die in het Nieuwe Testament voorkomen, zonder uitzondering uit de Joodse leerscholen stammen en in de Talmoed staan. Oort antwoordde in de Gids van 1880, zeer uit de hoogte; meende mijn Vader te kunnen beantwoorden, deels door nieuwe fouten te begaan, deels door onbeantwoord te laten, wat ook met nieuwe fouten niet te

beantwoorden was; en voegde er bij: ja, een enkele zin uit het Nieuwe Testament komt wel in de Talmoed voor, maar alles?! men denke maar aan Matthaeus Hoofdstuk 5 — dat zou een vreemd figuur in de Talmoed maken. — Het antwoord daarop was (1881) een brochure van mijn Vader: „Een blik in Talmoed en Evangelie”; hij toonde de nieuwe fouten aan, wees den hoogleraar er telkens op, dat een hoogleraar niet maar van anderen moet overschrijven, maar zelf de bronnen moet kennen en raadplegen, en liet voorts met reeksen citaten zien, dat elke gedachte uit Matthaeus hoofdstuk 5 in allerlei variaties in de Talmoed voorkomt. — Oort heeft daarna nog een antwoord geschreven: „Evangelie en Talmoed uit het oogpunt der zedelijkheid vergeleken”; waarvoor hij het materiaal aan Eisenmenger ontleende. In de kringen der Christelijke theologen heeft men over deze brochure maar liever eenstemmig gezweigen. — Deze polemiek heeft mijn Vader in Nederland beroemd gemaakt.

De derde polemiek was tegen A. C. Wertheim over de „leek-voorzitter”. De zaak was aldus: In 1843 was er een verordening voor het Ned. Isr. Kerkgenootschap gekomen, dat de voorzitter van de examencommissie voor godsdienstonderwijzers en van die voor Joodse „theologen” een leek moest zijn. In die dagen was dat niet ongerechtvaardigd. Maar toen allerlei omstandigheden waren veranderd en de bepaling gladweg absurd was geworden, wilde een aantal mensen — die ik hier maar niet zal karakteriseren — in de besturen van het kerkgenootschap de bepaling niet laten vervallen. Mensen als Dr. Asscher, Prof. Oppenheim, Prof. de Hartog waren voorzitters bij het מורה-examen!!!

In 1890 wilden de Heren P. J. B. Gobits en J. Vredenburg hun מורה-examen doen: Prof. Oppenheim was tot voorzitter benoemd; de datum werd bepaald; doch Prof. Oppenheim verzocht om intrekking van zijn benoeming. Toen benoemde de Permanente Commissie Prof. de Hartog tot voorzitter; en deze zette het examen een vijf weken later, zonder op de wensen der leden te letten. Daarop legden de leden der commissie, o.a. mijn Vader, hun mandaat neer. Dat jaar zou, zo besloot toen de Perm. Comm., geen rabbinaal college van examinatoren bijeenkomen. — De Heren Gobits en Vredenburg schreven kort daarna aan die leden, of zij wel zitting zouden willen

nemen; deze antwoordden, bereid te zijn, als men maar niet — zoals mijn Vader het uitdrukte — „het voorzitterschap van ongodsdienstige leken tot eenig richtsnoer verheft van consideratie etc.” Het waren particuliere brieven; doch toen verlof tot publicatie werd gevraagd, werd dit gegeven.

Over dat „ongodsdienstige leken” viel A. C. Wertheim. In een open briefje in het Centraal Blad voor Israelieten vroeg hij mijn Vader, hoe hij weet, dat de voorzitter ongodsdienstig is, en of de priester niet in liefde en vergevingsgezindheid voor moet gaan, of hij niet objectief moet zijn en niet moet zorgen, dat derden niet lijden onder zijn persoonlijke gevoeligheid. Mijn Vader antwoordde daarop; met al de achting jegens A. C. Wertheim, die deze in waarheid verdiende. Hij had, schreef hij, kunnen volstaan met het verwijzen naar het particuliere karakter van zijn brief en het feit, dat onder geestverwanten de bewuste expressie volkomen geoorloofd is. Maar hij wilde daarmee niet volstaan, doch zette liever de hele zaak recht. Hij toonde het absurde van de bepaling aan: men staat dáár helemaal op Joods godsdienstig, Joods wetenschappelijk terrein; en dan een Joods ongodsdienstige leek als voorzitter! Als men die bepaling niet wil laten vallen, wie mist dan objectiviteit? wie is dan onverdraagzaam? wie laat dan derden lijden onder persoonlijke gevoeligheid? Men kan voor zulk een medicus of jurist — zoals die leek-voorzitter er gewoonlijk een was — verering hebben, „Maar wat deed die heer daar op die stoel?”

In de vergadering van de Centrale Commissie op 21 Juni 1891 werd de zaak uitvoerig behandeld. Er werd hevig gediscussieerd; al de oude schijnargumenten werden aangevoerd. Tenslotte werd met algemene stemmen de bepaling geschrapt.

In October 1896 kwam de vierde polemiek. B. Blok, een — ook politieke — liberaal van het oude, dus ongodsdienstige soort, vond de predikaties van mijn Vader „te vroom”; die predikaties kwamen te sterk op tegen ongodsdienstigheid. Blok was een goed schrijver: zijn brief (in het Centraal Blad voor Israelieten) pakte velen; op knappe manier zette hij zijn denkbeelden neer. Maar toen een week later het antwoord van mijn vader (ook in het Centraal Blad v. Isr.) verscheen en de onderdelen van zijn redenering stuk voor stuk weer-

legde — en hoe! —, viel er voor Blok niets meer op te antwoorden.

Er zijn van die enkele mensen, die heel vlug kunnen werken; vlug en toch niet vluchtig. Mijn Vader bezat die bekwaamheid. Hij had zijn wetenschap altijd paraat; en daardoor kon hij vlug en toch degelijk werken. In de tweede brochure tegen Prof. Oort geeft hij herhaaldelijk opheldering omtrent Griekse woorden in Matth. hst. 5. Tot het laatste toe las en schreef hij Latijn. Ik behoef wel niet te zeggen, dat hij de moderne talen beheerste. In de tijd van zijn Rabbinaat te Amsterdam heeft hij eens in onberispelijk Frans „een Choeppe gegeven”. Hij was de geboren historicus en had de dingen der Joodse geschiedenis vast in zijn geheugen. Dat hij in de Joodse wetenschappen geheel thuis was, of het het Talmoedische of het wijsgerige, het poëtische of het taalkundige, het oude of het moderne terrein betrof, behoef ik eigenlijk niet te vermelden. Maar daardoor kon hij vlug werken. Hij had de technische bekwaamheid, heel vlug te kunnen schrijven; in een minimum van tijd waren zijn ambtsbrieven gereed. En daardoor kon hij bij zijn vele ambtsbezigheden veel produceren. Ik heb nog veel in handschrift gevonden; jammer genoeg onuitgegeven.

Ook in de tijd van zijn Opperrabbinaat van Gelderland produceerde hij veel. Gelderland had, toen hij er in 1881 kwam, 47 Joodse gemeenten. Hij bezocht ze allen ieder jaar. Elk bezoek ging gepaard met schoolinspectie, predikatie en besprekingen. En ondanks dit alles ging het literaire en historische werk voort. En daarbij kwam nog een uitgebreide correspondentie; zijn algemene bekendheid en in Joodse kring en in niet-Joodse kring had het gevolg, dat mensen, die wat te vragen hadden op het terrein van het Jodendom — ik bedoel hier natuurlijk niet het geven van rabbinale beslissingen; uiteraard was het „paskenen” een steeds doorlopend groot deel van zijn ambtswerk; heel dikwijls schriftelijk —, zich juist tot hem wendden. Ik heb b.v. ook brieven liggen van en aan jonge mensen, die in hun twijfelperiode hem om hulp vroegen.

Heel bijzonder was zijn redenaarsbegaafdheid. Die heeft ook uitermate veel tot zijn bemindheid bijgedragen. Hij wist altijd voor elke situatie het juiste woord te vinden. En bij zijn toespraken kwam dat wel heel bijzonder uit, of het nu een predikatie was of een toast, een

wetenschappelijke voordracht of een opwekkend woord, een geleghedsrede of wat ook. Als hij een rede of een predikatie uitsprak, onverschillig waar, kwam — om het zo uit te drukken — iedereen. De berichten en verslagen in de toenmalige Joodse weekbladen spraken niet van de bekende „gehaltvolle rede, die niet naliet, diepe indruk te maken”, maar gebruikten heel andere manieren om de indrukken van publiek en verslagschrijvers weer te geven. „Weet „je, hoe jouw vader was?“, zeide mij eens de chazzon Broekhuysen in Den Haag. „k Zal je vertellen, hoe jouw vader was. Hij heeft e's „n choppe gegeven en heeft toen niets anders gedaan, dan de historie „verteld van Rebecca en Eliezer aan de bron. Nou, die historie had ik „als kind geleerd, die heb ik zo lang ieder jaar aan Ka'al voorgelezen „— en toen jouw vader het vertelde, — was — het — helemaal — „nieuw! Dàt was jouw vader”. Men behoeft maar de verslagen in Joodse en niet-Joodse couranten te lezen, om te zien, hoe de indrukken waren van zijn uitdrukkingswijze, zijn zeggingskracht, zijn schildering der dingen, zijn woordkeus, zijn ideeën-ontwikkeling; alles werkte hier mee: het metalen timbre van de stem, de gestalte, de gelaatsuitdrukking, de gebaren. Menigeen heeft mij, jaren later nog, van zijn predikaties en toespraken verteld — het zou te lang worden, als ik hier daarvan ging verhalen.

Die werkelijk talloze toespraken en predikaties gingen tussen al het andere vele werk door. Het kostte hem ook weinig voorbereiding. In de loop der jaren zijn de op schrift gestelde voorbereidingen steeds korter geworden. En heel dikwijls was er helemaal geen voorbereiding; de hoorders waren er niet minder geboeid om.

En hoe geestig kon hij zijn! Toen Dr. Dünner een kwart eeuw Opperrabbijn van Noord-Holland was, schreef Willem van Leer in het Centraalblad voor Israëlieten (1 Dec. 1899) zijn typering van „Dr. Dünner, de Idealist; Tal, de Enthousiast”; en zeide daarin: „Tal „met zijn gezellige vroolijkheid en zijn blik, waarin levenslust „straalde. Die zoo vaak, met een fijne spotlach, rake aanmerkingen „wist te zeggen . . . en nóg vaker te verzwijgen.” Dat de geestigheid van die rake opmerkingen ook in de predikaties en toespraken van mijn Vader tot uiting kwam, spreekt wel van zelf.

Hij vatte het rabbinaatswerk heel breed op; en doordien hij ten-

gevolge van zijn eigenschappen veel invloed had, kon hij ook veel bereiken. In menige gemeente bracht hij vrede; 'k zou er aardige verhalen over kunnen doen. Aan het werk van Joodse verenigingen werkte hij in allerlei functies mede; als het doel maar goed-Joods was. Joodse gevangenen wist hij nieuwe levensmoed te geven. Als er bij jonge mensen een aanleg werd waargenomen en er voor hun opleiding steun nodig was, wist hij vaak te helpen. Moest er hulp komen, hetzij voor jongen, hetzij voor ouden, dan wist hij, soms met anderen tezamen, soms alleen, de hulp te vinden. Ongetroost ging niemand van hem weg.

De waardering, die hij overal vond, was heel bijzonder; in alle kringen. In 1887 werd hij tot lid benoemd van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. In 1897 was hij lid van en hield hij een voordracht bij het letterkundige congres in Dordrecht. In Den Haag was hij tot lid benoemd van Die Hagbe. En daar hield hij zijn voordracht „Haagsche Bruggen”, in deze bundel afgedrukt. Etc.

Hij heeft het niet altijd gemakkelijk gehad. De zorgen zijner verwanten heeft hij voor een groot deel gedragen; hij was altijd de steun in de moeilijkheden. Doch ook in zijn ambt was het vaak niet gemakkelijk! In Arnhem, gemeente, die als Opperrabbijszetel jong was, was het niet zo moeilijk; maar in Den Haag, waar bij de kerkbestuurders veelal een niet goed gemotiveerd conservatisme voorzat, heeft hij menig heel moeilijk uur gehad, ondanks zijn tact en levensvirtuositeit.

Ik zou nog bladzijden voort kunnen schrijven — het zij genoeg. Misschien vind ik nog eens gelegenheid, uitvoeriger en meer gedetailleerd over mijn Vader te vertellen, vooral ook omdat zijn werk en zijn leven heel nauw verbonden waren met zeer veel gebeurtenissen en mensen uit het Nederlandse Jodendom van die jaren.

Mijn dank aan mijn medebestuurderen van het בית המדרש , dat de uitgave van de hier volgende stukken van de hand van mijn Vader op zich heeft genomen.

En mijn dank ook aan Dr. Jaap Meijer, die de keuze der stukken heeft gedaan. Zijn bedoeling is geweest, de verschillende zijden te doen uitkomen, die het karakter vormden van mijns Vaders persoonlijkheid en geschriften:

Historische typering en schildering in het fragment uit de rede over Samson Raphael Hirsch, dat de Duitse reform karakteriseert, en in „Uit de Gedenkschriften eener oude Berochous-Gemore”, dat — voor een deel in novelleform — de historie geeft van het ontstaan van de Gemoro, de Joodse kringen en hun gevoelens en karakter in Amsterdam in de 17e eeuw schildert en een novellistisch verband legt tussen de jaren 1644 en 1744;

polemische kracht in het fragment uit de tweede brochure tegen Prof. Oort;

blik op mensen en een brokje historie van de Joden in Nederland in „Haagsche Bruggen”;

humor en tekening der karakteristieke eigenschappen in kleine kehillous in Nederland in de Nathaniade (waarvan mijn vader zelf heeft gezegd, dat de „kneep” in de laatste regel zat: de Sjiwwe-rabboniem in Amsterdam waren in die dagen geenszins grote geleerden).

Van de hand van mijn Vader zijn — voor zover ik heb kunnen achterhalen — in druk verschenen:

- 1874 Installatierede als Rabbijn te Amsterdam.
- 1876 Ons Godsdienstonderwijs.
- 1880 Prof. Oort en de Talmoed.
- 1880 Adolf Crémieux.
- 1881 Een blik in Talmoed en Evangelie.
- 1881 Afscheidsrede als Rabbijn te Amsterdam.
- 1881 Intree-rede als Opperrabbijn te Arnhem.
- 1881 Een oud Gebouw (Beth-Hamidrasch) (Tezamen met L. Wagenaar).
- 1883 Hoe een Dorpsgewre ontstond (gedrukt in 1914).
- 1884—1898 Bijschriften bij de kalenders van de firma Haagens te Rotterdam.
- 1885 Worte des Trostes (bij het graf van Frau Sara Ettlinger-Wormser te Karlsruhe).
- 1885—1887 Jedidja, Bibliotheek voor Israels Jeugd, 2 jaargangen. Verreweg het meeste hierin van de hand mijns Vaders.

- 1885—1886 Choreb, Bibliotheek voor Israel. Huisgezinnen. Verreweg het meeste hierin van de hand mijns Vaders (Meestal „door Jotham”).
- 1886 R. Saädjah Gaon.
- 1888 Mendelssohns Jerusalem.
Deze beide waren lezingen in de Vereeniging voor Joodsche Geschiedenis en Letterkunde te 's Gravenhage.
- 1888 R. Jechezkel Landau.
- 1889 Uit de Gedenkschriften van een Oude Berogous-Gemoro, door haar zelve verhaald.
- 1891 Samson Raphael Hirsch.
- 1893 Iets over Israels Profetie.
- 1896 Jirmiah, de Profeet.
- 1898 Het Zionisme van Joods-historisch standpunt.
Deze zes waren lezingen in Mekor Chajim te Amsterdam.
- 1890 Antwoord aan A. C. Wertheim in zake de „leek-voorzitter”, in het Centraalblad voor Israëlieten.
- 1891 Toespraak bij de inwijding van het Centraal Israëlietisch Kinder-Doorgangshuis te Leiden.
- 1893 Feestrede ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan der Synagoge te Arnhem.
- 1893 Alcharizi, in de Wilhelmina-kalender, Israel. Jaarboekje, 2e jaargang, Rotterdam.
- 1895 (?)—1898 Wekelijkse artikelen in het Weekblad voor Israëlietische Huisgezinnen.
- 1897 Het oude Volk, in het maandblad Woord en Beeld.
- 1898 Oranjbloesems.
- 1898 Haagsche Bruggen.

Voorts recenserende artikelen (die ik tot mijn spijt thans niet in détails kan nagaan) in het Museum en De Portefeuille, o.a. over L. Wagenaar: De Talmoed en de oudste geschiedenis van het Christendom (dat tegen Prof. Oort is gericht); en van Abrahams: Jews in Angevin England.

J. Tal.

Nu deze bloemlezing uit de werken van wijlen mijn schoonvader Opperrabbijn Tobias Tal zo kort na het overlijden van mijn man *verschijnt, kan ik niet nalaten erop te wijzen, dat hij het bijzonder op prijs heeft gesteld, dat het bestuur van het Beth Hamidrassj Ets Chajiem tot deze uitgave is overgegaan. Mijn man heeft met het meeste genoegen elke drukproef gecorrigeerd en er zich telkens weer over verheugd, dat hij dit kon doen.*

En dan voel ik het ook als een aangename plicht, de Heer L. Keesing zéér hartelijk te danken voor de wijze waarop hij hierbij heeft medegewerkt.

Ik hoop, dat velen zullen genieten van hetgeen dit boekje te geven heeft.

A. TAL-ABRAHAMS

Opperrabbijn Justus Tal

Cultuur-historie

SAMSON RAPHAËL HIRSCH

Fragment *

Op 24 Sivan 5568 — 19 Juni 1808 werd SAMSON RAPHAËL HIRSCH uit een vroom burgerlijk koopmansgezin te Hamburg, uit het huwelijk van Raphaël Mendel Hirsch en Gella Herz, aldaar geboren.

Deze mededeling is schijnbaar van weinig beteekenis. Voeg ik daarbij, dat Hirsch voor den koopmansstand bestemd werd, als veertien-jarig jongeling in een Hamburgsche handelszaak arbeidde, dat hij op ongeveer zestien-jarigen leeftijd besloot, zich aan het heilig ambt, dat zijne roeping werd, te wijden, en dat hij, negentien jaar oud, zijne vaderstad verliet — dan schijnen dit, oppervlakkig beschouwd, bijzonderheden, die niet meer waarde hebben, dan andere gewone noodzakelijke data uit den levensloop van een groot man.

Wie echter ook maar in losse lijnen de ingrijpende gebeurtenissen en belangwekkende persoonlijkheden van het Hamburgsche Jodendom van die dagen kent, moet gevoelen, dat achter die bijzonderheden meer ligt. Die toenmalige gebeurtenissen moeten op een geest en een gemoed, als waarmede Hirsch begaafd was, een onuitwischbaren stempel hebben gedrukt. En inderdaad, men mag aannemen, dat onder die hevige en machtige indrukken de richting werd bepaald van zijn denken en gevoelen, van zijn wetenschap en ideaal; die richting, die, het gansche leven door, hem heeft beheerscht.

Toen op het einde der vorige eeuw de Encyclopedisten, de nieuwe critici, de mannen der omwenteling daarbuiten in de groote maatschappij, en de Mendelssohnianen op het gebied des Jodendoms, een vloed van nieuwe denkbeelden over de gansche samenleving en ook over Israëel deden stroomen, — toen was dat een schitterend licht; maar dat ook de nadeelen bezat, aan al te schitterend licht verbonden. Duizenden en weder duizenden van Israëls

* Fragment uit lezing, gehouden in de Vereniging Mekor Chajim, 13 December 1891 (blzz. 65—83).

zonen en dochteren openden wijd de oogen, doch velen konden het licht niet verdragen; schijnbeelden dansten hun voor de oogen; zij zagen niet de werkelijkheid, maar fantasieën. Hun geest werd dronken en ten slotte werd het onzinnige tot zin, de logen werd tot waarheid, een valsche schijn tot wezen verheven — de zoogenaamde „reform” hield in Israëls rijen zijn narren-optocht.

Voorzeker, wie zal het loochenen, het beeld, waarin het eeuwig Jodendom zich vertoonde, was hier en daar, onder druk en afsluiting, met leelijk stof bedekt. Doch in plaats der waarheid het stof van het gelaat te wisschen, sneed men haar het hoofd af...

In Juli 1810 sticht de Westphaalsche Jood Israël Jacobson, — rijk aan geld, ijdelheid en roemziekte, arm aan waarheid, aan echte wetenschap en innig Joodsch gevoel — zijn reform-tempel te Seesen in Westphalen. In 1815 richt hij te Berlijn, met hulp der Friedländerianen en het zoogenaamde Gesellschaft der Freunde, zijn reform-bidzaal in. De strijd onder Israël begint hevig te ontbranden. De koning van Pruissen, Frederik Wilhelm III, een vijand van omwenteling en nieuwigheid, geeft gehoor aan het beklag der vrome Israëlieten en laat in 1818 de Jacobson'sche reform-Synagoge sluiten. Maar Eduard Kley, een Joodsch onderwijzer van de nieuwe richting, is een van hen, die dweepten met die Duitsche orgel-begeleide gezangen en predikatiën naar Christelijk-Protestantschen snit, ja, die ook dweepten met den ondergang des traditioneelen Jodendoms. Deze Eduard Kley, benoemd tot directeur eener Joodsche privaatschool te Hamburg, brengt het plan mede tot stichting van een reform-tempel, naar het Jacobson'sche model. Want dáár, te Hamburg, waren een massa rijke Joden, die zich praktisch losgemaakt hadden van de inachtneming hunner godsdienstplichten, en die nu gaarne de gelegenheid aangrepen, zonder moeite, zonder inconveniëntie, zonder onthouding of lastige zelf-beheersching, toch een soort van deftige kerkdienst te hebben, die hun de mode, van nobel-kerksch te zijn, kon laten medemaken en daarenboven hun nog een goedkoop stralenkransje verschafte van zoogenaamde beschaving, verlichting, harmonie tusschen Jodendom en Christendom, etcetera...

Eduard Kley, de Joodsche onderwijzer, bracht ook het Jacobson'-

sche gebedenboek mede. Orgel, Duitsche gebeden, Duitsche gezangen, gegroepeerd rondom een Duitsche predikatie; eenige half-concilianten hadden er nog een paar Hebreeuwsche gebeden, „waarin niets van Messias-geloof, Jerusalem, offerdienst voorkwam”, mogen bijvoegen. Als eigenlijke predikant werd aangesteld Gotthold Salomon ¹⁾, een ijdele phrasenmaker, die echter meer Joodsch weten bezat, dan Kley. Op 18 October 1818 werd de Hamburger tempel ingewijd, waarbij een koor van jonge meisjes zong... O bittere smaad! Die komedie moest het Jodendom zijn!

Hoe het den talrijken godsdienstigen Joden te Hamburg bij dit alles te moede was, laat zich denken. Men weende; men zuchtte; men spotte; men schimpte. Maar opstaan en energiek met woord en daad de vaan des echten Jodendoms omhoog heffen ten strijde — dat deed men niet. Waarom niet? Men kon niet. Deels moed, deels kunde ontbraken. „Daar stond” — zooals ik aan een ouden brief uit Hamburg ontleen ²⁾ — „aan de eene zijde eene jonge reformpartij, kortelings gevestigd, die met den frisschen moed van jeugdige heerschappij, met groote materiele en geestes-krachten, alle pogingen, het oude Jodendom in echtheid te verheffen, vrijdelden. En daartegenover stond eene oude partij, grijs geworden in het Jodendom van vervlogen tijden, verbitterd en moedeloos door onvruchtbare worsteling, die zich den Talmoed niet zonder Pilpoel, den Rabijn niet zonder langen baard en het Jodendom niet zonder het oud, donker, verkleurd ghetto-gewaad kon voorstellen. Daarnaast waren mannen, leeraars in kleine kringen, of kleine geestelijke autoriteiten, angstig voor de waardevermindering van hun schemerlicht, naijverig, nijdig, spottend. En bij dat alles een jeugd, stelselloos opgevoed, zonder kennis, zonder moreele kracht”. Voorzeker! er waren vromen van ziel, grijze Talmoedgeleerden, godsdienstige jongelingen; er waren, die in innerlijke moraliteit hoog boven de geciviliseerde reform-mannen stonden. Maar geen was er, die aan strenge vroomheid en bewustheid eens echt-beschaafden Jodendoms ook zedelijke, verstandelijke, profaan-wetenschappelijke kracht genoeg paarde; geen, die — om zoo te zeggen — goed genoeg „Duitsch spreken en schrijven”

¹⁾ Salomon kwam eerst drie weken na de inwijding. Op 7 November hield hij zijn installatie-preek. ²⁾ Jeschurun, eerste jaarg. pag. 391.

kon, om zijn stem te doen hooren. En er ontbrak ook een opperrabbin, een hoofd, waarom allen zich schaarden. Er waren drie Rabbinaats-assessoren. Het is waar, deze vaardigden op 26 October 1818 eene bekendmaking uit, waarin het nieuwe gebedenboek als onjoodsch verworpen en een ban tegen den afval uitgesproken werd. En zeven Duitsche Rabbijnen en twee Moravische en vijf Italiaansche en nog anderen, in het geheel bijna veertig Rabbijnen, ondersteunden de bekendmaking. Maar wat baatte het? De „tempeliers” — zooals men deze noemde — lachten de vromen uit, bespotten hen openlijk in woord en in geschriften, wisten de openbare meening der beschaafde buitenwereld te winnen door hun taal, door hun orde, door het decorum in hun tempel, door de positie der gestudeerden en aanzienlijken, door hun rijk gedrapeerde phraseologie en hun „kunstgerecht” gestiliseerde predikatiën... Zij trokken de wankelenden tot zich. En het aantal dier wankelenden werd al grooter. Het heilige Joodsche leven ging elken dag achteruit, smadelijk achteruit. Een bittere knagende wanhoop, ja, ten slotte een soort fatalisme maakte zich van de echt godsdienstigen meester. Men zat neder in zak en assche en deed — niets. En intusschen stichtten de tempeliers een tweeden reform-tempel te Leipzig tijdens de „Messe”, vonden elders navolgers, en triomfeerden...

Zoo bleef het drie jaren lang.

Doch ziet! de vrome Parnassijns der gemeente zien eindelijk in, dat slechts één redmiddel nog over is, namelijk: den rabbinalen zetel weder te doen bezetten, en wel door een man, die aan geestkrachtigen, bezielenden, waren godsdienstzin een hoogen graad van profaan weten en maatschappelijke beschaving paart. In November 1821 treedt Isaac Bernays uit Mainz als opperrabbin van Hamburg op; een diep denker, een geestvol wijsgeer, echt akademisch gevormd, en ook een echt traditioneele Jood; begaafd Talmoedist, en evenzoo te huis op het veld van Israëls rijke literatuur. Hij is vol gloeiende bezieling voor de wereldzending des Jodendoms in deszelfs onverminkte traditioneele gestalte. Hij heeft een innig bewustzijn van Israëls roeping, het uitverkoren volk der schriftelijke en mondelinge leere te blijven. Hij heeft een diep gewortelde en diep doordachte overtuiging van de waarheid des Jo-

dendoms naar inhoud en vormen. En hij weet die overtuiging, dat bewustzijn, die bezieling in een taal te gieten, die getuigt van wetenschap en beschaving, die tintelt van geest, die overvloeit van gedachten-rijkdom, maar die ook aangrijpen kan door innigheid en geeselen door bijtend sarcasme. In zijne predikatiën, in zijne voorlezingen, in zijne gesprekken onthult hij verpletterend de holheid, de ledigheid, de oppervlakkigheid, de dwaasheid der reform-mannen, die het onschatbaar levend Jodendom wegwerpen voor waardelooze speelpenningen. Wel was zijn stijl en gedachtengang vaak te diep, te vreemd, te gecompliceerd, vaak moeilijk te volgen, vaak voor den gewonen hoorder onverstaaanbaar. Maar hij boeide, sleepte mede, al verstond men hem ten halve. Men gevoelde, daar sprak een scherpe geest hooge, heilige waarheden uit. En het zalvende geestelooze geteem der tempeliers zonk daarbij in het niet.

Bernays — of Chacham Bernays, zooals hij zich naar Sephardische wijze, om de tegenpartij te imponeeren, noemen liet — arbeidde invloedrijk aan de verbetering van orde, aan het doen verdwijnen van misstanden. Streng vroom en godsdienstig, en daarnaast strevend naar beschaafde vormen, wist hij voor *zijne* veranderingen allen te winnen. Doch meer nog werkte hij, doordien hij voor een kring van jongelieden en mannen op treffende wijze de wetenschap, de literatuur des Jodendoms ontsloot, waarbij hij vonken van geest aan diep denken, uitgebreid weten aan innig gevoel wist te verbinden. En hij plantte in de zielen van verscheidenen, vooral van eenige begaafde leerlingen, een opgewekte, hoopvolle, ideëele liefde tot hun volk en hun onvervalscht traditioneel geloof. Chacham Bernays werd als door God gezonden. En wanneer hij ook in den loop van zijn dertig-jarige ambtsvervulling niet geheel volbrengen kon, wat men van hem verwacht had, wanneer het ook vaak bleek, dat hij meer geleerde was dan Rabbijn, dat zijne energie niet praktisch, zijn organisatorische geschiktheid niet blijvend genoeg zich toonde, dat hij geen stalen zenuwen, geen kalm-ijzeren zekerheid genoeg bezat — toch heeft Bernays de gemeente Hamburg van ondergang gered, en daar een kern in het leven gebracht, die tot op dezen dag de banier des traditioneelen Jodendoms omhoog houdt ...

Mijne hoorders! Keeren wij thans terug tot den jongeling, die opgroeide te midden van dien strijd, van die smart, van die genezing. Tien jaren was hij oud, toen hij, de zoon van innig religieuze ouders, den reform-tempel midden in de gemeente Hamburg zag verrijzen, als een heidensche afgod midden in Jerusalem. Hij zag, hoe de aanzienlijkste kooplieden en letterkundigen rondom dien afgod hun deftigen dans uitvoerden, onder den naam van verlichte Joden en onder leiding van een ongodsdienstig onderwijzer, die zich predikant, ja, die zich Rabbijn noemde. Hij, uit een echte oud-Hamburgsch Joodsche familie gesproten — zijn grootvader R. Mendel Franforter was vele jaren Rabbijn te Altona — , hij hoorde drie jaren lang het weenen en zuchten der vromen, hij hoorde hen smachtend bidden om een wetenschappelijk, akademisch gevormden aanvoerder. Wat hij, de dertienjarige knaap, met zijn vroegrijpen geest, zijn voortreffelijken aanleg, zijn diep gevoelend gemoed bij dat alles gedacht heeft — wie zal het beschrijven! Maar het optreden van Chacham Bernays maakte een overweldigenden indruk op het ontvankelijk gemoed en den begaafden geest van Samson Raphaël Hirsch. Met een alles beheerschende geestdrift plaatste hij zich niet alleen onder de hoorders van des nieuwen opperrabbijns predikatiën, maar vooral ook onder de leerlingen bij de huiselijke voorlezingen. Hij leefde en streed mede den strijd des geestes en des geloofs. En op zijn zestiende jaar kon de jeugdige hoorder het niet meer dulden in den koopmansstand. In hem rijpte het onwrikbaar voornemen, te worden een strijder voor het oude heilige Jodendom, omgord met de wapenen der kennis en der ziel. Hij werd Bernays' leerling, geheel en al, met hart en ziel, met verstand en gemoed. En hij heeft dien stempel van Bernays' geest door zijn geheele leven medegedragen. In zijne latere denkbeelden over de harmonische eenheid van Israëls historie naar de beschikking Gods, in zijn ideeën over Joodsche Symboliek, over de geboden en verboden, ja zelfs in zijn eigenaardigen stijl — overal herkent ge de teekenen van Bernays' richting en geest. Naast den persoonlijken aanleg en de krachtige oorspronkelijkheid van Hirsch zelf, is het vooral Bernays' leiding te midden der Hamburgsche toestanden geweest, die hem gevormd heeft tot dat, wat hij later zoo schitterend

getoond heeft te zijn. En wanneer hij op negentien-jarigen leeftijd zijn meester en zijne vaderstad verlaat, om zijn kundigheden en vorming te voltooien, dan ligt zijn wil, zijn roeping, een uitverkoren kampvechter des traditioneele Jodendoms te worden, reeds vast en onwrikbaar geworteld in zijn ziel.

In 1827 gaat hij naar Mannheim. Daar woont de „Klausrabbijn” R. Jacob Ettlinger — later in 1836 opperrabbijn van Altona geworden —; toen zelf pas dertig jaren oud, maar bij alle jeugd en bescheidenheid reeds de groote Talmoedist, de geestvolle Midrasj-kenner, de edele Rabbijn met zijn zacht en fijn gemoed, met zijn waardeering van wetenschappelijke beschaving. Ongeveer twee jaren bleef Hirsch bij dezen grooten leeraar zich verder bekwamen in Talmoedische en Rabbijsche wetenschap. Hij ontving met glans van dezen den Morenoe-titel en vertrok naar de Universiteit te Bonn, om akademische vorming te genieten. Dit was in 1829. Hij arbeidde hard. Hij leefde eenvoudig, edel, rein, maar zwelgend in ideëel genot van het hoogere, bij het nederzitten aan de bronnen van weten en denken. Met één Joodsch medestudent was hij bevriend, ook een van veelbeteekenenden aanleg, ook een van rijk Talmoedisch weten, ook een van geniaal wetenschappelijken geest, ook een, die zich geroepen gevoelde, eens zijn stem in den strijd te doen hooren. Die vriend was — Abraham Geiger. Geiger verhaalt in zijn dagboek van die dagen, hoe hooge achting en sympathie hij voor Hirsch koestert, voor zijn begaafdheid niet alleen, maar ook voor zijne strenge deugdzaamheid en liefdevol hart. Zij richtten samen eene vereeniging op tot oefening in het houden van redevoeringen. Hirsch hield de eerste rede. Geiger recenseerde ze. „Wij hadden — schrijft Geiger — een langen woordenstrijd, waarbij ik zijne buitengewone welsprekendheid, zijn scherpzinnigheid, gepaard aan snelle en toch heldere opvatting bewonderde”.

Hoe eenvoudig ook en teruggetrokken Hirsch aan de volmaking zijner kundigheden werkte — toch was er van zijne hooge begaafdheid, zijne ongewone talenten, zijn reinen godsdienstzin in wijderen kring reeds een en ander bekend. Toen in 1831 de zetel van het groothertogelijk landrabbinaat van Oldenburg vacant werd, doordien Rabbi Nathan Adler נ"י — de latere opperrabbijn

van Engeland — zijn ambt te Oldenburg nederlegde, om zijn vader R. Marcus Adler in het landrabbinaat van Hannover op te volgen — toen werd de drie-en-twintig-jarige Samson Raphaël Hirsch landrabbijn van Oldenburg. Binnen de grenzen van zijn hoogen werkkring trachtte Hirsch natuurlijk — en hoe jong hij ook was, met bewonderingswaardig gunstigen uitslag — den zinkenden geest des Jodendoms tot hernieuwd leven te wekken. Maar het eerste krachtige teeken van het groote geschiedkundig karakter van het leven van Hirsch had plaats in 1836.

1836! Achttien jaren na de inwijding van den Hamburgschen reformtempel! Een wervelstorm had er in die achttien jaren binnen het veld des Jodendoms gewoed en woedde er nog. Welzekeer, de storm bracht beweging, opwekking, leven, frissche lucht, vaagde eeuwenoud stof weg, rukte ellenhoog onkruid uit. Maar wat baatte het? Diezelfde storm greep met het stof ook de muren, met het onkruid ook de edele stammen aan; zoodat het onheil veel grooter was dan te voren. De reform-geest kroop voort en voort, ondermijnde al meer, al sterker, al brutaler het Jodendom. De Hamburgsche tempeliers vonden navolging in Frankfort, in Leipzig, in Weenen, in Königsberg, en in vele andere groote en kleine gemeenten. Overal wegwerping van den ritueelen codex; godsdienstloosheid, omhangen met holle phrasen. De jonge Joodsche onderwijzers en de akademisch gevormde, zich Rabbijnen noemende, mannen zagen zich zelf, bij al hun kleinheid van ziel en geest, voor hemelbestormende wereld-veroveraars aan. Soms, als zij eens een weinig verstandig nadachten, gevoelden ze zelf, hoe ledig, hoe akelig hol, hoe belachelijk laag hun nieuw, nagemaakt, valsch, zelfgesmeed Jodendom stond naast het oude, echte, eeuwige, geschiedkundige, goddelijke Jodendom der vaderen. Maar er ging een stroom van afval en van spot met de eeuwige oude beginselen over Israël. Daarbij kwam, dat in die dagen, tusschen '30 en '40, een nieuwe Jodenhaat zich over Duitschland verspreidde en — zooals gewoonlijk in zoodanige tijden — duizenden naar de doopvont joeg.

De eene helft der zoogenaamde „Verlichten” ging ten slotte, na het verlies van hun zedelijken en godsdienstigen steun, dan ook maar tot het Christendom over. En de andere helft wond zich op

met fantasieën; elken dag met eene andere, omdat die van gisteren totaal onbevredigend bleek. Er werd door moderne Joden te Berlijn een „*Vereeniging voor cultuur en wetenschap der Joden*” gesticht. De oprichters waren Eduard Ganz, Mozes Moser en — Leopold Zunz. Met hoog opgeschroefd zelfbewustzijn — eigenlijk met beklagenswaardige miskennis en vernedering Israëls — verkondigde zij als haar taak: „door een beschavingskuur, uit eigen boezem voortspruitend en zich ontwikkelend, de Joden in harmonie te brengen met den tijdgeest en met den geest der beschaafde volkeren”. Maar bitter karakteristiek was het, dat de leden onderling zich moesten verplichten, *zich niet te laten doopen*. Spoedig zonk de vereeniging ineen; haar tijdschrift, dat haar hoofdlevensader vormde, hield op, en een der eersten, die het zinkende schip verliet en zich liet doopen, was — de aanvoerder Eduard Ganz. Die moderne Joden kenden hun Jodendom niet; geen begrip hadden zij er meer van. Zij liepen in hun modernisme rond, als met dichtgebonden oogen, stukslaande, uiteenwerpende maar zonder te kunnen samenzoeken ter opbouw, en ten slotte vielen zij, bij den eersten stoot, omver. En te midden van dat alles zat het traditioneele Jodendom neder; het gevoelde zich zwak worden, het zuchtte zwaar en diep; het ondervond een gewaarwording, als wankelde de bodem onder zijn voeten, als begonnen de standmuren van Israëls geloofsgebouw te wijken. En toen Geiger in 1835 zijn Tijdschrift „voor wetenschappelijke theologie des Jodendoms” oprichtte, en al die rabbijnen, predikanten, onderwijzers onder zijn vaandel vereenigde, toen scheen het, alsof spoedig het traditioneele Jodendom als een wrak geworden huizinge ineen zou storten. Door Geigers historische kritiek, door de in zekeren zin wetenschappelijke genialiteit, waarmede hij Israëls heilighdommen scheen stuk te breken, kreeg de reform vasten grond. Er kwam eenheid in de rijen der vijanden en moedeloosheid in de gelederen van het geloofsgetrouwe Israël. Er begon een wanhoop onder de vromen te komen, die ontzettend was. Want wat stond er tegenover al dat ondermijnen? Niets. De dichterlijke filosoof Steinheim schreef warme boeken over het Jodendom, over zijn ideaal en zijn poësie, maar leefde als een ijskoude half-Jood. Isaak Erter en Joseph Perl

schreven bittere satiren tegen het Chassidim-wezen. De Lembergsche kring, waarin Rappoport en Nachman Krochmal schitterden, hield zich met uitnemende literarische onderzoekingen bezig. Maar niets van dat alles vermocht hulp te brengen. Er was noodig een eminent woordvoerder voor de traditioneelen; niet enkel tegenover de reform-mannen, ook tegenover de traditioneelen zelf. Er ontbrak een machtige geest, die aan vriend en vijand de waarheden des Jodendoms eens weder zou komen leeren!...

Welnu, die man was er, en die man stond op. Het was de acht-entwintig-jarige Oldenburgsche landrabbijn, Samson Raphaël Hirsch. Hij had de zes laatste jaren gewerkt, gewerkt met zijn vurige liefde voor zijn Jodendom, met zijn diep en geestvol denken, met zijn rijk Talmoedisch weten, met zijn hoog en sterk ethisch gevoel. Hij had in zijn boek, Choreb genaamd, het gebouw des traditioneelen Jodendoms beschreven, in al zijn deelen, in elk der geboden en verboden, maar ook in zijn geheel, als een machtige, goddelijke, wereldhistorische verschijning.... Maar wat gebeurde? De voorzichtige uitgever wilde zulk een werk van zulk een jeugdig man niet aanvaarden. Hij wist niet, zeide hij, of het publiek het gunstig zou willen ontvangen.

„Welnu,” zeide Hirsch „ik zal het hun vragen!”

En hij zette zich neder en schreef. En als een bliksemflits te midden der nevelen verschenen in den herfst van 1836 de **אגרות אפרים**, *de negentien brieven over het Jodendom*, door Ben Uziël, „als een vooraf gezonden aanvraag” — zooals het in titel en voorwoord luidt —, of het Joodsche publiek wenscht, dat de schrijver zijn werk: *Proeven van onderzoek omtrent Israël en zijne plichten* openbaar make of niet. De moed en zelfstandigheid, waarmede Ben Uziël — sommige ingewijden wisten, dat het Hirsch was, maar het is veelbeteekenend voor hetgeen ik U omtrent Hirsch' vorming mededeelde, dat velen Bernays voor den schrijver hielden — de moed en zelfstandigheid, waarmede Hirsch in een tijd, waarin alles naar verlichting en reform schreeuwde, met zijne uitstekende rechtvaardiging van, met zijn vlammend pleidooi voor het oude, echte, onverminkte Jodendom in het strijdperk trad, riep een onbeschrijfelijke opwinding te voorschijn. Het was een overweldigend

woord, dat verpletterend allen in de ooren en in de harten klonk. Die klanken had men nog nooit gehoord. Daar sprak de geestdrift eener wereldbeheerschende waarheid, daar sprak de macht eener heilige overtuiging. En het was als een lichtende wolk voor de vromen, als een verterend vuur voor de reform-mannen. In beide kampen was een aangrijpende verrassing. Men had gemeend, dat de zaak des ouden Jodendoms verloren was. En ziet! daar werd met een geestdrift, met een overtuiging, met een gloed, met een innigheid, die tot luisteren dwong, aangetoond, dat het Jodendom leefde... zoo frisch, zoo bloeiend, zoo jong, zoo waar, alsof geen worm er ooit aan geknaagd had, alsof geen schennende hand zich er ooit naar uitgestoken had. In de rijen der geloofsgetrouwen vonden de negentien brieven nog in anderen zin een machtigen, diepen weerklank. Men bezat het daar wel, dat innig geloofsbewustzijn, dat gevoel van heiligheid des Joodschen levens; het woonde wel in hun ziel, dat ideaal van Israël; maar het was er half begrepen, dicht omsluierd; een nevelachtig denkbeeld. Zij konden het niet uitdrukken, niet in gedachten en woorden brengen; noch voor zich, noch voor anderen. Dat gebrek aan bewuste uitdrukking en formuleering van hun heilig goddelijk geloof had velen tot vertwijfeling, had sommigen tot geestelijke en zedelijke ellende, tot ondergang, tot afval gebracht. En nu! Daar stond het uitgedrukt, klaar en waar!

In de zeventien *) brieven wordt door Naftali voor zijn door twijfelingen gekwelden vriend Benjamin een zielverheffend beeld des Jodendoms ontroid. Aan de hand der schriftelijke en mondelinge leer wordt geschetst, wat het denkt en gevoelt van God en de wereld, van den mensch en zijne opvoeding tot mensch, van Israëls standpunt te midden der wereld en der volkeren, voorheen en thans, tot op dezen dag.

Daar wordt geschetst, hoe eeredienst en huiselijk Joodsch leven niet doode vormen, neen! levende vervulling zijn van Israëls taak, een vrije dienaar van Gods wil te zijn. Want uit de schepping en den wereldgang spreekt Gods wil tot de menschen. En dien wil, naar

*) De eerste brief bevat de vragen van Benjamin; in de tweede geeft Naftali standpunt en methode aan; in de derde begint de uiteenzetting zelf (J.T.).

het woord der mondelinge en schriftelijke leere, den volkeren op aarde door het daadwerkelijk leven te verkondigen en voor te houden — daartoe is Israël uitverkoren. Een uitverkoren volk te zijn van echte, reine menschen, die alle vormen van levensfunctie geheel en al naar Gods woord modelleeren — ziedaar Israëls taak. Tot die taak moet Israël zich opvoeden. Maar dan wordt ons ook de ontaarding duidelijk, die den reform voortbracht, en ons standpunt daartegenover. Zeg, roept Naftali zijn vriend Benjamin toe, is zulk een leven en werken naar zulken geest en begrip, in die ware hoogere wereld-historische opvatting, niet een zegen, een geluk? Is eenig deel dier levensdaden klein te noemen? ... En hij besluit met een omschrijving van het gereedliggend werk: *Choreb of proeven van onderzoek over Israëls plichten.*

Zoo stond daar het beeld voor aller oog. Dat Jodendom was niet gegrond op ouden slentergang en gewoonte, niet op onbegrepen vroomheid en onnoozel nadoen van wat de vaderen deden; ook niet op enkel piëteit. Neen! dat Jodendom wist, wat het wilde. Dat stond gebouwd op heilige, wijsgeerig bewuste liefde tot God en Zijn woord; dat stond gegrondvest op een helder inzicht en een vaste levensbeschouwing.

En *hoe* stond dat daar beschreven! In kernachtige geestvolle taal, in boeiende tot het hart dringende wijze van voorstelling, in overtuigende, medeslepende argumentatie. Die wonderbare schets, hoe Naftali zijn twijfelenden vriend, stap voor stap, kalm en welwillend, maar met onweerstaanbaren ernst en logische kracht onderricht en bekeert, tot deze vreugdevol verzoend is met zijn geloof — het was als een „hooglied des overwonnen twijfels.” Het was een triomf voor het geloofsgetrouwe Jodendom. De indruk der negentien brieven in de Joodsche wereld was dan ook, naar de verhalen der tijdgenooten, buitengewoon. Zie, geachte hoorders, ik kan U er heden avond niets uit voorlezen. Maar zij zijn waardig, tienmaal en twintigmaal herlezen te worden. En ik mag het betreuren, dat zij nog niet door een bevoegde hand in het Nederlandsch zijn overgebracht *), want velen onzer lezen geen Duitsch.

*) Zij zijn later in het Nederlandsch vertaald, door Mr. I. Hen; 1895, uitg. v. Creveld en Co., Amsterdam. (J.T.)

En wie Duitsch leest, leest nog niet het Duitsch van Hirsch, en zeker niet dat der negentien brieven.

Maar wie ze leest, moet gevoelen, hoe er vreugde was in de hui-zen der geloofsgetrouwen en schaamtevolle verrassing bij de reform-mannen. Dat oude doodgewaande Jodendom leefde, leefde schitterender dan ooit! Menigeen der modernen ontving een gewaarwording, die hem deed voelen, dat dan toch in dat oude geloof honderd maal meer waarde was, dan in zijn nieuw. Dat was echt goud; het zijne was valsch. Geiger, de aanvoerder der modernen, schreef in zijn tijdschrift natuurlijk een wederleggende bespreking, maar riep daarin toch uit: O, konden wij ons tot dit standpunt opheffen! Geen oogenblik zouden wij aarzelen, ... diep getroffen door Gods goedheid, die den mensch een zoo hoog bewustzijn, een zoo verheven streven in den boezem deed nederdalen, dezen gids op den schoonen weg opwaarts vol vertrouwen de hand te reiken. Ja, daartoe voelden wij ons gedreven, toen wij met eerbied die verheven krachtige persoonlijkheid begroetten, die, doorgloed van diepe overtuiging, niets schooners kent, dan die overtuiging in anderen over te gieten, die in warmen godsdienstzin en zedelijkheid de diepgevoelde smart uitspreekt over zoo menige ontaarding... Wie zou er ons donker op durven aanzien, als smart ons doortrilt over het uiteenloopen der richtingen!...

Zoo schreef de woordvoerder der reform-mannen in zijn officiëel orgaan. Dat had Hirsch dan toch al dadelijk gewonnen. Hij dwong den vijand tot eerbiedige achting voor zich en voor de waarheid, waarvoor hij streed.

En duizenden wankelende jongelingen en maagden, en mannen en vrouwen uit Israël lazen Ben Uziëls brieven, begonnen weder met bewustzijn en achtend opzien hun Jodendom te beminnen en — wachtten op de uitgave van het werk *Choreb*.

Een jaar later, in 1838, verscheen dit merkwaardig boek. Het is getiteld: „CHOREB, proeven van onderzoek over Israëls plichten in de ballingschap”. Hirsch' oorspronkelijk denkbeeld bedoelde — zooals hij in den laatste der negentien brieven meedeelt — aan de onderwijzers der scholen in zijn landrabbinaat een boek in handen te geven, waaruit „zij zich zelf eerst tot Joden konden lezen, eer

„zij jonge gemoederen tot Joden gingen opvoeden.” Toen hij het echter later voor een grooteren kring uitwerkte, stonden hem denkende jongelingen en maagden uit Israël voor den geest. *Choreb* is eigenlijk het tweede deel, *het boek der geboden en verboden*. Het eerste deel, dat echter later nooit bewerkt is, zou heeten *Moriah*, en zou zijn *het boek der algemeene waarheden des Jodendoms*. Hij schreef echter het tweede deel het eerst. „Voorzeker hebt ge gelijk” zegt hij in zijn negentiende brief, „dat de kennis van het *algemeene*, „de begrippen des Jodendoms over God, wereld, Israël, Thora, het „eerste deel vormend, vooraf moesten gaan. Zoo richt ik dan ook „de volgorde in. Maar verschijnen laat ik toch eerst het bijzondere. „Wel weet ik ook, dat ik mij daardoor nog meer tegenstanders zal „verwekken. Want men gaat nog al gemakkelijk met beginselen „mede, alvorens men de consequentiën in hun omvang overziet. „Doch ik kan niet anders. Want ik geloof te hebben ingezien, dat „onze hoofdkwaal ligt in verkeerd begrip van den omvang, den in- „houd en den zin onzer מצות. Juist in die verschillende bijzondere, „onbegrepen plichtdaden wordt Israëls wezen miskend, aangeval- „len, vernietigd. Hier is juist de sterkste strooming afwaarts. Hier „moet dus het eerst tegen-gearbeid worden. Als eerst duidelijk zal „zijn, wat dat Jodendom beteekent in zijne overal voor ons lig- „gende bijzonderheden, dan laat zich daarna de blik verheffen, en, „alles zamenvattend, kan men de vraag gaan beantwoorden: welke „positie het Jodendom nu als geheel inneemt, te midden der we- „reldverschijnselen, te midden der menschheid. Begon ik met dat „eerste deel, men zou daar, waar ik van Jisro-eil spreek, het voor „een droombeeld houden, een product van idealiseerende verbeel- „dingskracht, dat nergens in werkelijkheid bestaat. Om evenwel „mijn lezer toch zooveel van het algemeen begrip te geven, als voor „het verstaan der bijzonderheid telkens noodig is, zal ik eerst een „algemeene uiteenzetting vooraf zenden en dan bij elke מצוה den „lezer geleiden naar het standpunt, dat voor de opvatting dier מצוה „uit het beginsel volgt...”

Mijne geachte hoorders! In die woorden teekent Hirsch zelf karakter en beteekenis van zijn boek: *Choreb* of *onderzoek der plichten*. *Onderzoek der plichten* luidt de titel. *Mitswous* noemt Hirsch

plichten. Want Gods gebod is Israëls plicht. Gods wil is de eenige, maar ook voldoende verplichtingsgrond. Want zijn onze krachten, onze vermogens en de wereld om ons heen Zijne schepping en onder Zijne hoede, dan zijn zij ook Hem ter beschikking gesteld. En die beschikking is voor Israël geopenbaard in schriftelijke en mondelinge leer, in het woord der Thora en in de woorden der Wijzen Israëls, die de, hun door Gods wil opgelegde, taak volbrachten, hoeders en verklaarders der Leer te zijn. Want een Jehoedi is een dienaar Gods. Een Jehoedi is, wie Gods wil volbrengt. En ware ook ieder goddelijk gebod hem een raadsel, en drongen zich bij iedere מצור duizend onopgeloste vragen aan ons op, in geen enkel opzicht zou daardoor de verplichtingsgrond verminderen. Wanneer des Eeuwigen wil ons gebiedt, dag en nacht Gods leere te doorvorschen, dan dient dat doorvorschen niet, om de leer te toetsen aan onze kennis en meening en daarvan aanname en vervulling afhankelijk te maken. Neen! de bedoeling is, ons die Thora zoo in geest en ziel toe te eigenen, dat zij worde onze wijsheid en onze levensbeschouwing. En zijn wij dan bewuste dienaren Gods, die weten, *wat* Gods wil van ons eischt, dan moeten wij de goddelijke uitspraken en wils-uitingen nadenkend volgen, trachten Gods wijsheid in Zijn woord te erkennen, opdat onze daad nog bezielder zij. Dan zal de beteekenis van wereld en menschheid klaarder in ons worden. Dan zullen wij met zalige vreugde gelukkig zijn in het ideaal, te leven voor de vervulling van Gods woord.

Elk gebod Gods dwingt dus tot nadenken. En uit dat nadenken vormt zich ons geestesleven. Want let wel, in den kring des Jodendoms moet de goddelijke leer de bodem zijn, waaruit ons geestesleven ontspruit. Niet omgekeerd. Niet, dat eerst ons zelfgevoemd geestesleven een eigendunkelijken bodem spreidt, waarop dan de goddelijke wil zich een plaats moet zoeken. Neen! uit de leer Gods hebben wij ons geestesleven zamen te stellen en *daarbinnen* zal de studie der wet ons dan leeren, hoe wij te handelen hebben.

Welnu! van dat geestesleven en die studie een kort maar krachtig sprekend uittreksel aan Israëls zonen en dochteren voor te leggen, — dat wil het boek Choreb. Het schrijdt voort langs de geheele rij van Israëls plichten. De schrijver verdeelt die plichten in:

1. תורות Leerstellingen, die het geestes- en gemoedsleven omvatten.
2. עדות Gedenk-teekenen voor historisch-goddelijke waarheden, waarop Israëls volksbestaan gegrond is.
3. משפטים Uitspraken omtrent gerechtigheid jegens de menschen.
4. חוקים Wetten tegenover de stoffelijke wereld.
5. מצות Geboden der liefde.
6. עבודה Eeredienst en gebed.

Ziet daar, mijne hoorders, den inhoud, koel ontleed. Maar ik zeg U, innig en opwekkend, diepgaand en tegelijk aangrijpend is de wijze, waarop hier het Joodsche leven aan Israëls zonen en dochteren wordt voorgelegd als één geheel; een bewust, door geest en gemoed gedragen geheel, dat, harmonisch zaâmgevoegd, Israël vormt tot een volk van dienaren Gods. „Jongelingen en maagden”, roept Hirsch uit, „doordringt U geheel van het bewustzijn Uwer „roeping, U zelf op te voeden tot bezielde dienaren Gods! Door-„dringt U van de waarheid, dat dezelfde God, die der zonne haren „baan, den lichtstraal zijn weg, en den worm zijn levensontwikke-„ling heeft voorschreven — dat dezelfde God, U, zonen en doch-„teren Israëls, de wet van Uw leven gegeven heeft”.

UIT DE GEDENKSCHRIFTEN VAN EEN OUDE נמרא ברכות,

door haar zelf verhaald.

EENE HISTORISCHE SCHETS*)

Zeer geachte vergadering!

Voor weinige dagen vierden wij het feest der Makkabaeën. De stralende lichtjes zijn ter nauwernood gedoofd; het is ons, als glanst de feestlamp nog, als klinken de tonen van het Chanoeka-lied nog zacht-melodisch in ons oor. Dier dagen opgeruimde stemming omvangt nog onze ziel, ligt nog gespreid over ons gemoed, en zelfs de ernst aan onze zijde is door den zoeten lach der godsdienstige zielevreugd vriendelijk getint.

Die Chanoeka-geest wil ook nu niet van mij wijken, nu ik, door Uwen vereerenden roep genoodigd, iets uit de schatkamer van Israëls letteren of uit de rollen onzer historie U voorleggen moet. Die Chanoeka-geest dwingt mij bijna, heden avond alles te vermijden, wat naar donkerdiepe wijsbegeerte of melancholieken ernst zweemt, maar liever over het historisch of letterkundig tafereel, dat ik U zou willen schetsen, vooral toch iets zonnigs, iets lachends, iets glanzends, iets van de Chanoeka-stemming te spreiden.

Van oudsher wisten onze vaders op treffend harmonische wijze den ernst van Israëls geschiedkundige herinneringen met innige opgewekte godsdienstvreugde te verbinden. In de donkerste dagen was het geloof hunne woning, de Thora hun steun, de Talmoed hunne spijs — en op dit drievoudig schild werden alle pijlen van het noodlot stomp. Ja, dit Talmoedboek, die spijs Israëls in de ballingschap, — dit boek zou kunnen verhalen, weken lang en maanden door, van hetgeen het gezien heeft in der eeuwen loop...

Ziet! bij die gedachte kwam het in mij op, heden avond zulk een Talmoedboek eens een weinig historie te laten vertellen. De persoon des sprekers verdwijne; het boek trede in de plaats. Het boek ont-

*) Voordracht gehouden in de Vereniging Mekor Chajim te Amsterdam, op Zondag 29 December 1889.

vange leven, geest, gedachten, woorden, en een mond, om die woorden te spreken.

Geachte hoorders! Wilt U voorstellen, dat zich eene oude Brochous-Gemore heden avond hier bevindt en U iets verhalen wil. Voor haar vraag ik het woord en voor dat woord Uwe vriendelijke aandacht; wellicht kan daaruit menige goede gedachte rijpen in Uwe ziel en vrucht dragen in Uw leven...

Welnu, het zij zoo, met Uwe gewaardeerde toestemming treedt de spreker thans af. De oude Brochous-Gemore heeft het woord.

I.

Oud ben ik en — naar het uiterlijk — versleten. Toch leef ik nog en neem, niet zonder eenig zelfbewustzijn, de vrijheid, mij U voor te stellen.

Ik ben — een boek, niets meer, maar ook niets minder. Officieel, „bij den burgerlijken stand”, zoo zoudt gij, menschen, U uitdrukken, ben ik ingeschreven als תלמוד בבלי מסכת ברכות, dat wil zeggen: Babylonische Talmoed, 1e deel Tractaat Berochous, over de gebeden en lofzeggingen. In de wandeling echter word ik door hen, die mij kennen, genoemd: een Brochous-Gemore. Die mij niet kennen, en dat zijn velen, noemen mij in het geheel niet.

Van hen, die in hunne jeugd vaak voor mij zaten, doch in later dagen mij niet meer *willen* kennen, niet eens meer willen aanzien — van hen zal ik maar niet spreken ... Enfin!

Ge vraagt, hoe ik er oogenblikkelijk uitzie? Och, als een oud boek, klein folio. Mijne jongere neven zijn meestal groter. Ik ben maar klein folio, eigenlijk kwarto-formaat; niet al te dun, niet al te dik. Twee-en-negentig bladen telt mijn lichaam, dat is honderd-vier-en-tachtig bladzijden. En mijn boekenvleesch, het papier, is nog al zwaar.

Maar helaas, ik ben oud geworden, erg oud. Het ging mij, zooals 't U, o menschen, bij het klimmen der jaren vaak gaat. Mijn kleur is verschoten en mijn huid is gerimpeld. Blank kwam ik de wereld in, toen mijne moeder, de drukpers, mij baarde. Nu ben ik geel geworden, ja, op sommige plaatsen vaalbruin en — laat ik het U maar dadelijk, zonder dwaze ijdelheid, openbaren — hier en daar

ben ik watervlekkig. O, hoe glad was ik, toen het eerste zonlicht mij bescheen! Nu zijn er dikke rimpels aan de hoeken mijner bladen, boven en beneden. Aan mijne twee-en-negentig bladen honderd-vier-en-tachtig van die dubbel omgekrulde rimpelen. „Ezelsooren” heeten ze in menschentaal...

Wanneer ik het oog laat waren over het kleed, dat mij omhult, dan zou ik tranen willen storten, — als ik ze had. Hoe heerlijk was eenmaal dat kleed te aanschouwen, nu twee-honderd-zes-en-veertig jaar geleden, toen het nieuw was, splinternieuw. Het was een bruin-roode juchtlederen band, zoo glanzend zacht, met dien doordringenden geur, met dat wondervol aroma, waaruit de frissche jeugd van een juchtleëren band ademt. Op beide zijden was een fraai met krullen geschetste teekening in het leder gedrukt. En op mijn rug — hoe sierlijk afgerond teekenden zich daar de stevige draadbundels af! — op mijn rug, zoo ongeveer op twee derden der hoogte, stond in gulden letteren het woord *ברכות*. Aan mijne voorzijde zaten twee sloten van zwaargepolijst koper met breede bloembewerkte platen en met een krachtig hengsel....

Doch vergeef mij, waarde hoorders, mijn geest zweefde terug naar de jaren der jeugd. Gij weet het zelf, gij menschen, dat is het zwak van hen, die oud van dagen zijn. Van de tijden van voorheen wil ik *straks* eerst U verhalen. Nu wilde ik mij aan U voorstellen in den staat, waarin ik mij *heden* zie. Ach! hoe is mijn uiterlijk vervallen. Van mijn rug is het goud verdwenen en van mijne voorzijde het koper. Het bruinrood mijns mantels is tot vuilzwart verkeerd. Open wonden zijn er zichtbaar in mijn juchtleëren huid, en lapjes mijner omhulling, stijf van ouderdom, staan op het punt om af te vallen. Akelig naakt komt uit de hoeken van mijn band de houten plank te voorschijn, die eens de verborgen innerlijke kracht mijner kleeding vormde, en van de schitterende koperen sloten en hengsels zijn slechts overgebleven — een paar stukjes spijker...

Doch laat mij niet voortgaan in den toon der smarte en bitterheid. Waarlijk, ik heb, ook wat mijn gewaad betreft, er geen reden toe. Integendeel, opgeruimd zij mijn gemoed, tevreden zij mijn ziel. Want voorzeker, oud is mijne kleeding, ja, maar zij *sluit* nog om mijne leden, passend en warm. En als ik nadenk, dat ik 246 jaren

tel, dat ik evenzoolang in diezelfde kleeding heb geleefd, dat ik niet stilstond, weggesloten in een kast, neen! in de wereld mij bewoog, — zegt, o menschen van het heden! mag ik dan niet tevreden zijn? Dan wil ik niet eens vragen, hoe *Uwe* kleederen er wel zouden uitzien, als gij ze eens twee-honderd-zes-en-veertig volle jaren, dag en nacht gedragen hadt, maar ik zou mij slechts tot de hedendaagsche kleedermakers *mijner* natuurgenooten, tot de boekbinders van thans willen wenden. Als ik met mijne ouderwetsche oogen die nagemaakte prachtbanden van gestempeld rood paplinnen, of dat nagemaakte leder met nagemaakt koper en nagemaakt goud, dat zwakke losse draadgevecht in het akelig slechte houtpapier aanschouwe, dan zou ik in mijne gehavende maar toch nog soliede kleeding voor die scheppers van dat nieuwerwetsche bindwerk willen treden en hun vragen, of zij nog heden een band wagen te leveren met een garantie van twee volle eeuwen! — en ziet ge, de zes-en-veertig jaren zou ik hun dan nog schenken.

Maar bovendien heb ik oorzaak tevreden te zijn van gemoed, dubbel tevreden. Ja, oud van dagen ben ik, maar jong van geest, sterk van inhoud. Innerlijk ben ik nog even frisch en levenskrachtig, als op dien dag, waarop ik de wereld intrad.

Is dat geen zegen, is dat niet een gave Gods? Ziet! onder U, in de menschenwereld, zijn ook wel van die enkele mannen van leeftijd, ja soms hoogbejaarden, die, altijd frisch van geest en jong van hart, den loop der wereld, het ware, goede, edele blijven kennen. Ook bij U komen er dan vaak van die jonge springbokken, opgeschoten, die pas komen kijken, met veel drift en weinig verstand, die veel geleerd hebben en weinig kennen, die iets weten en niets denken. Deze willen dan met hunne dunne hoge stem telkens nieuwe woordekens, iederen dag nieuwe denkbeeldkens ter wereldmarkt brengen, om daarmee die oude, die rijpe, die geest-sterke mannen — die zij „oude suffers” noemen — van den zetel des gezags en des ontzags te verdringen. Maar dan schudden de ouden het hoofd en zien vol medelijden neder op die jongen en hunne woorden, die spoedig afgeleefd en — op een enkele soms na — na weinig jaren niets meer beteekenen zullen.

Welnu, tout comme chez nous; volkomen zoo gaat het in de

boekenzamenleving. Ja, bij ons zijn er zelfs velen van die altijd frissche levens-sterke ouden. Want de menschen, ook de beste en de grootste, moeten allen eenmaal heengaan van de aarde. Maar, o hoorders! boeken zijn er, die *nooit* en *nimmer* sterven, die eeuwig leven, die vaak eenige honderden, ja soms eenige duizenden van jaren oud, altijd even edel van geest en waar van inhoud blijven. Dat zijn die oude onwrikbare grijskoppen onder ons, die, al gaan er ook wereldorkanen over hun hoofd, even vast rechtop blijven staan, als bij het zachtste zoetste zuidewindje. Dat zijn die klassieke wereldboeken, dat zijn die eeuwige geschriften, die door alle geslachten de leeraren der menschheid blijven. En wie onder U wat wil leeren, dat goed en louter is, komt nog altijd naar hun woord aandachtig luisteren.

Die ouden — ja, laat mij maar zeggen: *wij ouden*, want ik wil den roem, tot hen te behooren, niet verloochenen — wij ouden sterven nooit!

Ziet! naast ons verrijzen vaak jonge en nog weer jongere, ja jongste boeken... Hoeveel wel, vraagt ge? ... Goede hemel! bij massa's worden ze elk jaar geboren. Die blanke piepjonge ventjes, met hunne magere, spiegelgladde, helder gewasschen velletjes, met hun dun, wit, zwak machinaal papier, — ze hebben zoveel te vertellen, zooveel nieuwigheid te verkondigen, zooveel wonderlijke ideetjes mede te brengen; zij willen soms ons ouden, ons ijzersterken, ons klassieken, omver werpen en voor dood verklaren... Och, wij laten hen rustigjes in het licht verschijnen, wij laten U, menschen, — omdat gij toch altijd met wat nieuws wilt worden beziggehouden, omdat gij in Uw zwakheid en onverstand steeds iets anders zoekt, gelijk kinderen, die telkens naar ander speelgoed, naar blinkend speelgoed grijpen — wij laten U over die jonge boekjes lachen of weenen, twisten en discoureeren. Daarna verdwijnen ze weer, leven ten langste nog een paar tientallen jaren op boekenstallen en overlijden dan — in een kruidenierswinkel... *) Hm! dat wilde ons verdringen... Neen! wij, machtige boeken, van

*) In die dagen nog kochten kruideniers van uitgevers bedrukte vellen, die niet tot boeken waren ingenaaid en waren overgebleven, en ingenaaide niet-verkochte boeken; zij gebruikten het papier er van in groote en kleine stukken voor het inpakken van hun artikelen. (J. T.)

het ware mensch-opvoedende soort, *blijven* waar en eerbiedwaardig, zooals wij het vóór zoveel honderd jaren waren, zooals wij over zoveel honderd jaren nog waar en eerbiedwaardig zullen zijn...

Zoo lig ik dan, ik, oude Brochous-gemore, hier voor U.

Voorzeker, persoonlijk tel ik nu twee-honderd-zes-en-veertig jaren. Maar hoe oud denkt ge wel, dat mijne familie, het geheele גמרא - of Talmoed-geslacht zou zijn? Waarde hoorders! dat klimt op tot voor veertien honderd à vijftien honderd jaar.

Ja, er is nog een oudere stamme, waaruit mijne Talmoed-familie in zeker opzicht ontsproten is, een ouder boeken-geslacht, *Misjna* geheeten, dat den grond legde voor het ontstaan van ons huis des Talmoeds. Dat Misjna-geslacht is wel meer dan zeventien eeuwen oud.

Die eeuwen, die ik daar noem, zijn geen zelfgemaakte, adellijke kwartieren. Ik heb ze niet uit misplaatste ijdelheid bedacht. Ze zijn echt, vol van gewicht. Laat mij even voor U een vluchtigen blik er op werpen. Immers, heb ik met alle formaliteit mij zelf U voorgesteld, dan behoor ik toch iets van mijne afkomst en geslacht U mee te deelen.

II.

Zeer geachte hoorders! Van overvloedige plichtplegingen ben ik geen vriend. Met complimenten-maken houden goede boeken zich niet op. Die 't wel doen, zijn de echte en rechte niet. Wij zeggen den menschen precies, wat we van hen denken. Bevalt het U niet, dan moogt ge opspringen, „kwaad” worden, met een boos gelaat hardhandig ons dichtslaan, of ons een eind ver op de tafel werpen — ziet U, daar voelen we niets van. Als er waarde in ons is, blijven we toch, wie we zijn. En wat waar is, is toch waar!

Met ijdele complimenten treed ik dus niet voor U. Maar de waarheid moet gehuldigd worden. Wanneer er ook enkele menschen zijn, die hun geheel bestaan aan de boeken te danken hebben, wij, boeken, ik beken het openhartig, hebben allen, allen ons bestaan aan de menschen te danken. Ja, behalve één boek, de koning der boeken, de H. Schrift, de Thora, die van God komt; ofschoon ook die door

Mozes naar de goddelijke ingeving werd opgeschreven. Doch overigens zijn alle boeken geheel door der menschen handen en geest ontstaan.

Wellicht komt de gedachte in U op, dat het erg nederig van mij is, dat ik dit zoo gulweg erken. Maar vergeet niet: aan die bekentenis is een groot voordeel verbonden. Ik werp daardoor verre van ons af elke verantwoording voor de misbaksels, voor de verkeerden, die ooit in onze boekenmaatschappij het licht der zonne zagen. Want goede en kwade, domme en verstandige menschen schreven boeken... En zoo de man is, zoo zijn boek.

Onder ons gezegd, menschen, menschen, ge maakt te veel boeken. Vroeger maakte men ze in den regel alleen, als ze noodig of nuttig waren. Er was een tijd, waarin boeken zeldzaam waren. Wat men *weten moest*, werd niet geschreven op papier, neen! in de hersenen gehecht; men *leerde* het mondeling, tot men het wist, tot men het bezat, in het hoofd. Ja, juist ik en mijne broeders bevatten hoofdzakelijk dat, wat eigenlijk mondeling overgeleverde grondbeginselen en beslissingen zijn. Laat me U dit even duidelijk maken.

Zooëven sprak ik van den koning der boeken, de Thora, waarin Mozes het woord Gods ter neder schreef. Maar geen koning kan alleen regeeren; er moeten uitvoerders zijn van zijne geopenbaarde gedachte. Een grondwet wijst de hoofdwegen, de principiën aan. Maar zij behoeft een organieke wet, die de grondwet verklaart, ze tot toepassing geschikt maakt, die het werkelijke leven daaraan toetst en daarnaar regelt. Naast de schriftelijke wet, **תורה שבכתב**, ontving Mozes van de goddelijke inspiratie de mondelinge verklaring tot feitelijke toepassing, **תורה שבעל פה**. En Mozes leerde en onderrichtte zijn volk, de schriftelijke Thora te kunnen lezen en haar te verstaan door de mondelinge traditie. Na hem was Josua Israëls leeraar, na Josua die voornamen, die „de oudsten” heeten, daarna de rechters. Na Samuel waren het de scholen der profeten, waarin de beoefening dier mondelinge verklaring der Thora vastgehouden werd. In die scholen der profeten, bij die mannen Gods en hunne leerlingen, bleven in de tijden van goddeloosheid en ontzettenden achteruitgang, in tijdperken van uiterlijke en innerlijke demoralisatie, zoowel de grondwet als de heilige overgeleverde beginselen der organieke wet

Israëls bewaard, beoefend, soms in het openbaar, maar soms ook geestelijk verwijderd van de buitenwereld, in het geheim. En toen Nebukadnezar, de machtige Babylonische overheerscher, het ongodsdienstig, onwetend, afgodisch geworden volk sloeg en den tempel te Jerusalem in vlammen deed opgaan — toen ging de Thora en hare mondelinge verklaring met de profeten-leerlingen, die te midden der staatkundige stormen en onder het loeien van het krijgsumoer in stille afzondering de beoefening onvermoeid gehandhaafd hadden — mede in ballingschap naar Babel. En er kwam berouw en bekeering over Israël; het ontving weder de kennis van schriftelijke en mondelinge leer als een bijna nieuwe openbaring uit de handen der geloofsgetrouw gebleven profetenjongeren. Ezra en Nehemia leidden Israël terug naar Palestina. De schriftgeleerden en de mannen der „groote vergadering” waren de leeraars van Israël. Het volk Gods werd door hen gedurende de vijf eeuwen van het bestaan des tweeden tempels op nieuw gebracht tot leer en daad der schriftelijke grondwet en hare mondeling overgeleverde organieke verklaring. Toen, na den tweeden val Jerusalems, Israëls geloofswet alleen de kracht, de bodem, de sterkte van het voortbestaan Israëls vormde, begonnen de hoofden des Jodendoms de organieke verklaring in systematisch duidelijke wetsartikelen uit te drukken, want die verklaring was hier en daar in hare mondelinge overlevering onzeker geworden; vandaar discussie. In nieuwe gevallen was de organieke verklaring de bron voor nieuwe complicatiën en beslissingen, maar ook voor twijfelingen en twistpunten onder de schriftgeleerden. Ja, vaak trad ook in beginselkwestiën verschil van opvatting aan den dag. Maar vooral bleek langzamerhand het gebrek aan systematische formuleering en rangschikking der autoritatieve beslissingen.

Het was ruim honderd jaren nadat Titus, Rome's veldheer, den tweeden tempel had laten verbranden, het was ongeveer in het jaar 180 onzer jaartelling, dus nu ruim zeventien eeuwen geleden, dat een der aanzienlijkste geleerden Israëls, „Rabbi Juda de vorst”, de organieke mondelinge verklaring tot organiek wetboek vormde, tot een groot geheel, de *Misjna* geheeten, een wetboek in zes deelen en drieenzestig onderafdeelingen of tractaten. Zes deelen zeg ik. Het eerste, **ברכות וסדר זרעים**, behandelt lofzeggingen, gebeden en land-

bouwwetten. Het tweede, סדר מועד , Sabbath, feest- en vasten-dagen. Het derde, סדר נשים , alle huwelijkswetten. Het vierde, סדר נזיקין , civiele en crimineele rechtspraak. Het vijfde, סדר קדשים , offers en heiligdommen. Het zesde, סדר טהרות , rein en onrein. Niet waar, velen uwer kennen wel, van aanzien althans, dien ouden aartsvader mijner familie, die „Misjna”, dat groote geheel van korte, stelselmatig gerangschikte wetten, getrokken uit, gegrond op de overgeleverde mondelinge verklaring der Thora. Wat vooral de groote kracht dier Misjna vormde, was hare algemeen erkende autoriteit en beteekenis. En die schriftgeleerden, die na Jeruzalems tweeden tempel, doch vóór de eindsamenstelling der Misjna, leefden en derhalve tot haar ontstaan en hare samenstelling, om zoo te zeggen, direct of indirect medegewerkt hadden — zij heetten de *Tannaïem*, de *beslissende* leeraren Israëls. Wie na de samenstelling optraden, om nu onwillekeurig tot de totstandkoming des *Talmoeds* mede te werken, heeten de *Amoraïem*, de *besprekende* leeraren Israëls.

Want die nu vastgestelde organieke wet, de *Misjna*, werd de grondslag tot nieuwe wettenstudie.

De beoefening der *mondelinge* leer, d. w. z. de bestudeering der organieke verklaring der Thora, herleefde nu met nieuwe kracht, vooral ook in de Babylonische landen. Collegiën en vereenigingen ontstonden, leerhuizen en hoogeschoolen. En allen kwamen, allen, grooten en kleinen, armen en rijken, de nederige arbeider en de aanzienlijke koopman, de eenvoudige handwerker en de wijze denker — allen kwamen bijeen. Men studeerde en redetwistte, in vergadering, in huis, op straat. Men stelde, steeds de *Misjna* tot leiddraad nemend, duidelijker de beginselen vast der organieke wet en trok al verder hare consequentiën. Men sprak daarbij over allerlei wetenschappen, over geschiedenis en natuurkennis. Men was ernstig, doch vergat het schertsen niet. Men hield geleerde gesprekken en deed allerlei mededeelingen, zette stellingen voorop, verdedigde ze, of weersprak ze, dwaalde soms af naar andere onderwerpen... Welnu, al die besprekingen — ziedaar den *Talmoed*.

Doch bijna, waarde hoorders, zoude ik verzuimen, U op eene zeer gewichtige omstandigheid te wijzen. Ik sprak U boven van het boek

der Misjna. Die Misjna was niet opgeschreven. Neen! hoe vreemd ons dit ook voorkomen moge, de Misjna, ja, zij was een boek, maar een ongeschreven, levend in het hoofd en het geheugen der geleerden.

Wanneer ook deze en gene onder de geleerden, voor zich, in stilte wellicht, een enkele reeks sententiën opgeschreven had, — de Misjna, als autoritatieve grondslag der Halacha, werd slechts uit het hoofd geleerd, bestond niet in handschrift.

En met de besprekingen, die den Talmoed vormden, was het evenzoo. Nu ongeveer vijftienhonderd jaren geleden besloot Rab Asji, het hoofd der hoogeschool te Soera, al die besprekingen en beslissingen uit Halacha en Agada, die door opeenvolgende geslachten in de laatste driehonderd jaren tot een telkens aangroeiende massa van traditiën waren opeengehoopt, — dat alles te ziften, dan af te sluiten en tot een groot maar systematisch ingericht gebouw te formeeren. Dertig jaren lang kwamen gedurende twee maanden per jaar uit alle oorden van Babylonië de geleerden bijeen. Daar werden alle sententiën uit Rabbi Juda's Misjna nog eens besproken in hun verband tot de Thora en tot de organieke beslissing. Niet alleen de geheele *Halachische* stoffe werd behandeld, ook de *Agada* werd daar verzameld; dichterlijke ontboezemingen, allegorieën, versverklaringen, gelijkenissen, merkwaardige voorvallen, ja wat al niet op het gebied van Joodsche studie en Joodsch gevoelsleven. Welnu, dat alles, gegroepeerd rondom de Misjna, vormde — ja, een reuzenwerk, — maar opgeschreven werd het *niet*. Neen! dat leefde en bleef gehecht in de hoofden der vele wetenden. In Palestina ging men nog spoediger dan in de Babylonische scholen er toe over, om de Halacha, dat is: de Misjna en den Talmoed, regelmatig op te schrijven. Een halve eeuw nog na den dood van Rab Asji duurden in Babylonië die besprekingen, de vorming des Talmoeds. Omstreeks het jaar vijfhonderd begon onder Rabina, den laatste der Amoraïem, de laatste afsluiting van het reuzenwerk, de eindverzameling van die levende notulen van een geestesleven van drie eeuwen, — maar nedergeschreven werden zij niet. Inderdaad, zeldzaam zal dit U, o menschen van heden, in de ooren klinken, maar de Talmoed is een boek, dat niet gemaakt is,

maar dat ontstaan is, dat als afgesloten geesteswerk in de hoofden leefde — een eeuw voordat het in schrift werd neêrgelegd.

Eerst in een later tijdvak, in dat der „Saboeraïem“, omstreeks het jaar zeshonderd, werd de Talmoed nedergeschreven... Er kwamen zeven-en-dertig boeken tot stand, waarin het geheele geestesleven van de opeenvolgende geslachten der overleveraars van de mondelinge traditie is omvat. Al wat die geleerden hadden beslist en verklaard en verhaald, hunne wetten en decisiën, hun gedachten en hun levenswijze, hun scherts en hun ernst; hoe zij dachten over zaken van geneeskunde en natuurbeschouwing, over meetkunde en historie, over het bovennatuurlijke en astronomie; wat zij predikten tot het volk, wat zij leerden aan hun jongeren, hun omgang in hun huis en op de openbare markt des levens — gij vindt het daar; en dat alles gebouwd op, doortrokken van den geest des Jodendoms, naar Israëls schriftelijke leer en mondelinge overlevering.

Welnu, dat groote boek in zeven-en-dertig deelen, waarin de *תורה שבעל פה*, Israëls mondelinge wet, is nedergelegd, waaraan vier eeuwen lang gearbeid is, waarin staat, wat een geheel volk van geleerden, wat geslachten van leeraren Israëls gedacht en geweten hebben, — dat werk, die „tot geschrift geworden traditie, dat tot boek geworden leerhuis“, dat is mijn huis, dat is mijne familie, dat is de *גמרא*, dat is de Talmoed, dat zijn de zeven-en-dertig broeders, waarvan ik de eer heb vooraan geplaatst te zijn. Ik, oude *ברכות-גמרא*, *ben een exemplaar van het eerste deel des Talmoeds.*

Niet waar, gij menschen, gij brengt mij thans toch wel in Uwe gedachte een eerbiedig vriendelijke groete, al ware het alleen uit achting voor mijne hooge en edele afkomst, voor mijn beteekenis en stand, voor den eerbiedwaardigen ouderdom van mijn huis, dat nu veertienhonderd jaren geleden in de wereld optrad.

Maar, o hooggeachte hoorders! hoe eerbiedig zou wel Uwe groete zijn, wanneer Uw blik eens de annalen van mijn huis zou doorloopen. Waarlijk, wilde ik mij nederzetten, om U alles te verhalen, wat mijne familie, de *גמרא*, op haar veertienhonderd-jarigen levensweg tot op dezen dag is overkome, — uren aan uren zoudt ge luisteren en eerder zouden Uwe oogen zich sluiten van slaap en

Uw hoofden voorover zich buigen van vermoeienis, dan ik geëindigd was met mijn verhaal. Geen menschelijk boek bestaat er, dat zooveel rijkdom aan beoefening, zoo hooge eere heeft genoten, maar geen boek ook, dat zooveel ongeluk en smaad moest dragen. Aan den eenen kant werden wij, Talmoedboeken, met ontzag begroet, met liefde, met onbeschrijflijken ijver dag en nacht bestudeerd, aan de andere zijde zagen we ons diep veracht en bitter vernederd; hier werden we in marokijnleder gebonden met gulden randen en schitterende sloten, daar werden we aan stukken gescheurd, in vuur verbrand, met slijk bemorst, vertreden onder menschenvoeten. Hier werd onze lof verkondigd met luide en krachtige waardeering, daar werden we beschimpt en uitgekreten als de vloek en het verderf des Jodendoms. O! laat ik eens een oogenblik mijn familiekroniek voor mij leggen; niets anders wil ik doen dan even bladeren, hier en daar U een enkel woord doen lezen.

Zie hier! In de zevende en achtste, negende en tiende eeuw wordt de Talmoed in de Babylonische landen, in Arabië, Syrië onder de geestelijke leiding der Gaonim, als de bodem des Jodendoms, als het standaardwerk van Israëls bestaan, geëerd en beoefend. En wanneer ook de Karaïeten opstaan en de goddelijkheid der overlevering en de waarde des Talmoeds loochenen, ja wanneer ook eenige rationalisten met de Karaïeten medegaan, — het deert de grootheid des Talmoeds niet, hij vormt de kracht, den grond, den band van het geheele over Azië, Afrika en Europa verspreide Rabbijsche Jodendom.

Omstreeks het jaar 1000, als de glans van het Aziatisch Jodendom verbleekt en Israëls geestesleven zich naar Europa overplant, dan staat in Frankrijk, in Duitschland, in Spanje, in Noord-Afrika, de studie des Talmoeds hoog, is schering en inslag des geestelijken levens in alle gemeenten Israëls.

Ziet! Bij het jaar 1070 staat een omkranste bladzijde. Toen verscheen die kostbare, onmisbaar geworden commentaar des Talmoeds van R. Salomo Jitzchaki, uit Troyes in Frankrijk, Rasji, den grooten leeraar. Het jaar 1150 — om een rond getal te noemen — gedenkt, hoe in Frankrijk en Rijnland groote bloeiende Talmoed-universiteiten zijn, hoe Rabbenoe Tam en zoveel andere

Fransche en Rijnlandsche geleerden, wier beroemde namen nog heden met glans omstraald zijn, den Talmoed met diepe degelijkheid en scherpzinnigheid beoefenen en verklaren. Het zijn de auteurs der Tosafoth, „de Tosafisten”, die in die twaalfde eeuw in Frankrijk bloeien. Scharen van jongere Talmoed-leeraren gaan van daar door gansch Europa. Te midden der ontzettende rampen en vervolgingen, die in die dagen Israël pijnigen, is de Talmoed-studie in het leerhuis een zalige troost, die alles doet vergeten. Op dit ideale geestesschild stuiten de pijlen der „Judenhetze” af. Dat geluk, dien zegen der Talmoed-studie — dat kon geen vijand hun rooven. Dat hief, dat richtte hen op, hoog boven allen smaad en druk.

Doch de dertiende eeuw breekt aan. Ik zie donkere bladzijden, als ware het met bloed en vlammenschrift geschreven. Israëls troost zou hem ontnomen worden. Het zou zich uit zijn heilighdom des Talmoeds verdreven zien. De gedoopte Jood Nicolaas Donin beschuldigt in 1239 voor Paus Gregorius IX den Talmoed „door diens verderfelijken inhoud de Joden op een dwaalweg te brengen en hen tot vijanden des Christendoms op te voeren”. Pauselijke brieven gaan naar Frankrijk, Engeland, Spanje, Portugal. De Talmoed moet verbrand worden. De Dominicaner monniken, die van oudsher altijd gereed staande beulen des Jodendoms, helpen de Joden dwingen, de Talmoed-exemplaren uit te leveren. De Keulsche monnik Pater Hendrik is de aanvoerder daarbij. De Fransche koning, geheel onder Katholiek-geestelijken invloed, benoemt een commissie, voor welke vier Rabbijnen den Talmoed zullen verdedigen tegen Nicolaas Donin. Dit was natuurlijk een looze vorm, om een schijn van recht aan de zaak te geven, ook om tegenover de koningin-moeder, „la reine Blanche”, die niet geheel met de katholieke geestelijkheid medeging, een wapen in handen te krijgen. O! hoe herinnert zich mijne familie steeds dien Maandag, den twintigsten Tammoez van het laatste jaar des „vierden duizendtals”, 24 Juni 1240. In een zaal van het koninklijk paleis te Parijs stonden Rabbi Jechiël uit Parijs, R. Mosé uit Coucy, R. Juda ben David uit Melun en R. Samuel uit Chateau-Thierry, om ons, Israëls schat, den Talmoed, te verdedigen tegen den

gedoopten, den afvalligen Nicolaas Donin. R. Jechiël voerde het woord. Met hoe vurige, treffende, scherpzinnige pijlen zijns veelomvattenden geestes weerde hij den aanvaller; hoe innig verdedigde de beroemde man het geliefde heilige werk, de goddelijke traditie zijns volks. Ach! het mocht niet baten. O, stort tranen, gij, die dit hoort, want op een Vrijdag in de maand Tammoez, in het jaar 1242, werden op een der pleinen van Parijs vier-entwintig wagenvrachten vol Talmoed-exemplaren openlijk verbrand. Nog leest gij op den negenden Ab dien aangrijpenden treurzang, die Zionide **שְׂאֵלֵי שְׂרוּפָה בְּאֵשׁ לְשִׁלּוֹם אֲבֵלֶיךָ**, die door R. Meir van Rothenburg wegens dien treurday onder tranen werd vervaardigd. En er werd een bevel uitgevaardigd door Lodewijk — genaamd de Heilige — voor Frankrijk, door paus Gregorius IX voor Italië, dat de overgebleven Talmoed-exemplaren uit alle Joodsche huizen zouden worden opgespoord en dan in vlammen zouden opgaan. Toen werden de boeken met geweld uit Joodsche huizen gehaald; op de pleinen in verschillende steden stonden volksmenigten en zagen het spottend aan, hoe de heilige boeken Israëls bij menschenhoogen hoopen tot asch verteerden! ... „De katholieke geestelijkheid lachte, en Israël zat in zijn donkere huizen en weende bitter”. In Frankrijk niet alleen, ook in Italië, bijv. in Mantua, Verona en zovele andere steden Italië's, werden duizenden exemplaren den vlammen prijsgegeven.

Gelooven zou men, men heeft het wellicht geloofd, dat Israël nu afscheid zou nemen van zijn boek?

O neen! de Talmoed blijft het leerboek Israëls, blijft even krachtig leven, als te voren; alleen met dit verschil, dat hij bij velen weder wordt het ongeschreven boek. Want de Tosafisten blijven met honderden leerlingen Talmoed leeren — *uit het hoofd*. Slechts in Duitschland en Turkije had men nog eenige Talmoed-exemplaren. Overigens waren ze vreeselijk zeldzaam geworden.

Doch laat mij omslaan die donkere bladzijden vol bitterheid en smaad. Laat mij voorbijgaan aan dien tijd, toen wij, de boeken van Israëls geloof, even goed de autodafé's moesten bestijgen als de mannen en vrouwen, als de menschen van den geloove Israëls. Laat mij de eeuw der boekdrukkunst opzoeken.

Omstreeks 1480 waren reeds verscheiden Hebreeuwsche werken door de nieuwe uitvinding der „boekstaven” verveelvuldigd; onder anderen reeds Maimonides' („Rambam" 's) *Jad Hachazaka*, een groot, uit den Talmoed getrokken, systematisch boek der Hala-cha; ook Nathan ben Jechiël's Talmoedisch woordenboek, *Aroech*; nog enkele andere werken waren van de pers gekomen. Den Talmoed drukken — dat waagde men nog niet.

Doch wacht! daar zien wij bij het jaar 1483 eene omkranste bladzijde in onze kroniek. Ik lees: *Het eerste gedrukte Talmoed-traktaat, en wel eene נמרא ברכות*

Ja, waarde hoorders, groote vreugde heerschte op dezen Decem-berdag van 1483, den twintigsten Tebeth van het jaar 5244, (het jaar נמרא לפ"ק, zooals het in het dankwoord luidt, dat achter de bijgedrukte Misjna-verklaring van Maimonides staat), vreugde, zeg ik, heerschte op dien dag in de kleine Hebreeuwsche drukke-rij van Rabbi Josua Salomo, in het Noord-Italiaansche of toen nog Lombardische stadje Soncino. Zooëven was voleindigd de eerste gedrukte נמרא ברכות, die in de wereld bestond. Wel moesten de exemplaren nog liggen blijven, mochten de wijde wereld nog niet in, want eerst zou een geleerde corrector, Rabbi Gabriël Straats-burg, die ontboden, doch nog niet aangekomen was, zijn oordeel er over uitspreken. Doch deze kwam spoedig en onder zijn toezicht begon men ook Tractaat Bétsa te drukken. Op Vrijdag, den zesden Adar Riesjon daaraanvolgende, werden de beide tractaten in het licht gegeven. Hoe innig dankten drukker en corrector voor den zegen Gods, die hen bij dien beteekenisvollen arbeid steunde.

Langzamerhand worden aan deze drukkerij, die eerst aan R. Josua, later aan zijn broeders-zoon R. Gerson Soncino toebehoorde, ook andere Talmoed-tractaten gedrukt. Doch alles geschiedt nog in het geheim. Men waagt het niet, van Joodsche zijde den gedrukten Talmoed voor aller oog te brengen.

Ik blader verder. Doch al zie ik mij genoopt, snel door te loopen, dan mag ik toch den naam van Johannes Reuchlin, den edelen Christen geleerde, niet vergeten.

Omstreeks het jaar 1500, toen vooral door toedoen van den ge-doopten Jood Pfefferkorn en de Dominicaner monniken een ware

moordjacht op de Talmoedboeken en andere Joodsche geschriften ondernomen werd, — toen stond Reuchlin op, om den Talmoed van verbranding, van algeheele vernieling te redden. Hevig was de worsteling. Maar Reuchlin trad voor ons in het strijdperk en — heeft de zege behaald.

In 1520 geeft Paus Leo X verlof, den Talmoed te drukken. Dank aan Reuchlin waait er voor eene pooze een andere geest aan het Vaticaansche hof. Daniël Cornelius Bomberg te Venetië, een Christen, geeft den geheelen Talmoed uit. Het is een fraaie druk op flink papier; rijker ziet deze uitgave er uit dan de vroegere van Soncino.

Doch laat mij niet bij al die vroegere uitgaven stilstaan. Wel lees ik al bladerende van nog twee uitgaven te Venetië. Wel zie ik de namen Salonichi, Sabionetta, Lublin, Konstantinopel, waar overal de Talmoedboeken ter perse gelegd en van daar uit naar alle zijden verspreid werden. Doch ik herhaal het, hoe belangwekkende bizonderheid daaromtrent wellicht ook mee te deelen ware, laat ons voorbijgaan; het zou ons te ver voeren.

Ge vraagt wellicht, waardoor zijn er van al die vele oude uitgaven, van die vele exemplaren, zoo weinig, zoo buitengewoon weinig overgebleven?

O hoorders! als ge verder bladert in mijn kroniek, dan zult ge met weemoed op die vraag het antwoord lezen.

Op 12 Augustus 1553 onderteekende Paus Julius III op aanstoken van den groot-inquisiteur Caraffa een besluit tot vernietiging des Talmoeds.

De agenten der inquisitie overvallen in verschillende steden de Joodsche huizen en halen de Talmoed-exemplaren weg. Op 9 September 1553 worden op de marktplaats te Rome duizenden Talmoed-boeken verbrand. Weet ge, op welken Joodschen jaardag het was? Het was op Sabbat *den eersten nieuwjaarsdag* van het jaar 5314. Een bittere Rousj-Hasjono!

En zoo geschiedde te Ravenna, te Bologna, te Ferrara, te Mantua. Zoo gebeurde te Venetië, te Padua, op het eiland Rhodus en in zooveel andere steden, waar de Pauselijke macht reikte. Overal

werden kamerhooge massa's Talmoed-boeken verteerd tot asch. Gevoelt ge, hoe dit gedenken onbeschrijfelijke rouw doet opwellen in mijn ziel...?

Laat ons voortgaan. Een nieuwen Talmoed-druk ontmoet ik. Eigenaardige wenteling der tijden! Een katholiek godgeleerde zend een groote, schoone nieuwe uitgave in het licht.

Ambrosius Probianus te Basel geeft in 1578 een volledige Talmoed uit. Schoon verschijnsel! En toch — is een bittere alsemdroppeel in den vreugdekelk gemengd. Want ach! Verminkt werd mijn inhoud, schandelijk verminkt door de censuur. Ja, geachte hoorders, Marcus Marinus, de censor van regeeringswege, *bedierf* op ontelbare plaatsen den tekst. Hij schrapte hier een woord, daar een zin, al wat hem anti-christelijk scheen. En wanneer men ook later getracht heeft, mij en mijne broeders, de andere tractaten, van die schandelijke verminkingen te reinigen, gansch is het niet gelukt; wij dragen nog heden, o jammer! de onuitwischbare sporen er van.

En al de andere uitgaven waren helaas bijna allen door het vuur verteerd, want de Inquisitie had niet alleen in Italiaansche steden, ook elders, waar zij macht had, alle *נמרות* laten verbranden, en wie een exemplaar achterhield, werd met den dood gestraft.

Maar toch, ondanks dit alles, werd er vlijtig gestudeerd. In Duitschland en in een deel van Frankrijk bloeide de studie der mondelinge leere. De scholen groeien in aantal van leerlingen. Geleerden schrijven Talmoedverklaringen en Responsen. De studie breidt zich uit. „Chiddoesjiem” en *שאלות ותשובות* vloeien uit de pennen van groote mannen Israëls. Iedere vader leert zijn zoon of zendt hem tot een leeraar... Neen! Israël sterft niet, en de Talmoed, zijn levensbodem, blijft met hem bestaan...

Laat mij de kroniek sluiten en wegleggen. Doch zegt mij, o menschelijke hoorders, heb ik te hoog opgegeven van de wonderbare lotgevallen, die mijn familie, den Talmoed, overkomen zijn? Nu weet ge, wie wij zijn; nu kent ge ongeveer mijn adellijk, klassiek boekengeslacht. Laat het mij dan thans vergund zijn, van mij zelven te verhalen en het stof der vergetelheid weg te wisschen van eenige gevallen uit mijn persoonlijk leven.

III.

Daar verrijst voor het oog mijner herinnering die machtige stad, die wijdvermaarde gemeente, die roemrijke Kehilla — *Amsterdam*.

Als een nevel verdwijnen die twee-honderd-zes-en-veertig jaren, die het uur mijner geboorte scheiden van het heden. Ik zie mij weer terug in die straten en in dat huis, waar ik het eerste daglicht mocht aanschouwen. Ik zie aan mijne zijde zich bewegen die edele gestalten van beroemde mannen...

Maar laat mij de herinneringen niet over elkander stelpen; laat mij geregeld verhalen...

Het was vier uur in den namiddag. Die Dinsdag, de 21ste Menachem-Ab 5404 of 25 Augustus 1644, was een heete zomerdag. Helder scheen de zonne aan den effen blauwen hemel, en warm vielen de stralen neder, ook op dien man, die daar met haastigen tred den hoek van de Oude-schans omsloeg om zich over het houten bruggetje naar de Sint Anthonies Breestraat te begeven. Hij stond een oogenblik stil, lichtte den breeden driekanten hoed even op, en wischte zich met den katoenen doek de zweetdruppelen van het hooggewelfde voorhoofd. Hij scheen van middelbaren leeftijd; reeds ietwat grijzend, toch nog blond waren zijn volle lang afhangende lokken; blond was ook de lange breede baard, die aan het geheele gelaat iets eerwaardigs gaf. De gebogen neus, de krachtige mond, de spitse kin, maar vooral de bruine diepliggende oogen getuigden van verstand en geestkracht. Niet groot was de man, ja zelfs eenigszins smal en gebogen van houding. Toch boezende de gestalte eerbied in. In gedachten verzonken ging hij voort, de houten brug op.

„Ein guten Tag, Rebbe” klonk op eens een welluidende basstem hem te gemoet en een krachtige vleezige hand werd hem toegestoken. Hij zag op. „Guten Tag, Reb Ansel” antwoordde hij bedaard, „habt Ihr was Neu’s? Ihr lacht so?”

„Was Neu’s!” riep Reb Ansel, een krachtig gezet man, met breed welgedaan gezicht en klein baardje, „was Neu’s? *Ihr fragt* noch, ob ich was Neu’s hab. *Bewadde* hab ich was Neu’s, und Ihr gewiss und der Senor Benveniste auch und *Kol Jisroel* dazu. Was Neu’s! Wie heisst? *Maseltof* sag ich Euch: *Jiské lerow Mitswes*, Reb-

be, nog viele *Mitswes* sollt Ihr thun, und *beëzras Haschem* all' die andere *Gemores* und noch viele andere *Seforim* helfen *moutsie leour* zijn..." en hij schudde de hand van den eerwaardigen man met kracht.

— „So“, zeide deze met kalmen vriendelijken glimlach, „Ihr sprecht vom neuen *Schas*. Ja, heute morgen ist die *Gemore Brochous* fertig abgedrückt; also Ihr habt 's schon gehört? Von wem denn?“

— „Gehört? *Bewadde* hab' ich es gehört, Reb Oeri Pheibes hat mir 's erzählt. Unsere ganze Kille weiss 's schon. Jeder ehrliche Jehoedi ist sich *mesammeiach belew wenefesch*. Die erste *Gemore gedruckt in Amsterdam*! Nach hundertten von Jahren wird man noch an den *kaf-ollef-Menachem* denken. Und wir haben alle grosse *hano-eh* davon, dass unser Rebbe Awroom, Gott soll Euch *maärich yomim weschonim* sein, der Haupt- *מַיִיד* ist. Der *Sefardi* hat doch ein *Landen von uns* haben müssen. Ich hab noch heut morgen darüber gesprochen mit einem *Reb Schimmen*... Ja, das ist auch wahr — viel de spraakzame Reb Ansel zich zelf in de rede — wisst Ihr schon, dass gestern morgen drie *Balbattim* aus der Oldenburger Gegend hier gekommen sind mit Frauen und Kinderen?“

— „Nein“, antwoorde de waardige Rabbi Awrohom levendig, „Wie so?“

— „Wie so?“, herhaalde Reb Ansel, „was heisst: Wie so? Wie Ihr und ich, wie wir alle. Ein *Srore*, ein *Porets* auf einem grossen Ritterschloss hat sie fortgejagt; erst Geld weggenommen und geschlagen, dann fortgejagt. Sechs Wochen haben dann die arme Menschen unter dem blossen Himmel gelebt; in kein Dorf sind sie hineingelassen. Ueberall fortgejagt. Ein Kind ist ihnen gestorben vor Hunger. Die arme Mutter hat gestern abend noch geweint, geweint *bidmo-ous mar* (R. Ansel's stem werd hier een weinig week); aber doch hat sie dann gesagt, *Schem Jisborach* hat 's genommen, es ist gut so... Und wo geht alles hin? Nach Holland, nach Amsterdam. Nun, *Boroëch Haschem* dafür. Ich geh' *afille* gerade hin nach die „Buitenkant“ zum Schiff, um ihr bischen Gepäck besorgen zu lassen. Die drie *Balbattim* waren gestern Abend bei mir. Ich hab heut morgen mit 'm *Parnes*, R. *Jankef Peckofen*, über sie gesprochen. Er wird für alles sorgen. Einer ist dabei, der scheint mir ein grosser

Lamden zu sein, er heisst Reb Joune Rothenburg — ...”

— „Was?“, viel Rabbi Abraham, die den ganschen tijd bedaard naar den woordenstroom geluisterd had, hier in de rede, „was? Reb Joune sagt Ihr, R. Joune Rothenburg, den kenn' ich! Wo ist er?“

— „Wo soll er sein? In der Schlafstub bei *Leib Frankforter*. Aber heute abend ist er bei mir. Das Kind, das gestorben ist, war *sein* Kind. Aber dagegen hat er ein Jung, der wird in drei Wochen *Barmitzwe*, ein *Ille*, ein *Chochem*, sag ich Euch...”

— „So so“, hernam R. Awroom, „nebbich! war das Kind von R. Joune, und wird schon sein Sohn bald *Barmitzwe*, auch hier in Amsterdam... Ja, ja, *Gedoulim maase haschem*...” En hij zweeg even nadenkend.

— „Was soll man sagen!“, ging de praatlustige R. Ansel weert voort, „man muss *Kodesch borchoe* danken für sein *Chesed*, dass hier *Cheires* ist... Ich will Euch selbst *noch* was erzählen, aber lieber Rebbe, *besod soudes*. Es darf keiner etwas wissen, Reb Awroom, kein Mensch.”

— „Gut, ich werd' es keinem sagen“, zeide Rebbe Awroom met zijn gewone kalmte.

— „Also“, hernam R. Ansel, „was sagt Ihr dazu, Einer von den drei *Balbattim*, Reb Schimme heisst er, hat mir... aber Reb Awroom *beëmoene*, kein Mensch darf es wissen — (Rabbi Abraham knikte ongeduldig toestemmend met het hoofd) Also der Reb Schimme hat mir gestern abend — aber Rebbe Awroom, ihr halt's *besod* — Reb Schimme hat mir ein ganz neuen *Jomtof-moesef-kedusche* gelernt — aber ein Pracht!“...

Juist wilde hij zachtens beginnen te neuriën — daar begon de klok van den Montelbaanstoren te luiden.

„O! wie spät, gut Mittag Reb Awroom“, viel Reb Ansel sich zelf in de rede, „ich muss eilen“ en hij gaf R. Awroom tot afscheid de hand.

„Guten Tag, R. Ansel“ was het bedaarde antwoord en R. Awroom ging de brug af, zich naar de St. Anth. Breestraat richtend. Daar hoorde hij achter sich roepen: „Reb Awroom, Reb Awroom!“ Hij keerde sich om: „Was ist, R. Ansel?“

— „Ihr denkt dran, von der neuen *Kedusche*, ganz *besod* muss es bleiben“...

Rabbi Abraham knikte glimlachend en ging zijn weg. Maar langzamerhand werd zijn gelaat ernstig. Die drie gezinnen kwamen hem voor den geest, die nu weder naar Amsterdam gekomen waren, opgejaagd door wreeden haat, hier een toevlucht vindend. Hij dacht aan de ontzettende „*Goloes*”smarten, die Israël in gindsche landen leed, aan de beproevingen, die der wereld zouden leeren, of Israël ook in de verterende vlammen het volk Gods vermocht te blijven of niet; aan de wonderbare redding hier op dezen edelen bodem der verdraagzaamheid; aan de slagen, die hem zelf ginds voor zijn vlucht naar Amsterdam zoo zwaar getroffen hadden, en aan het geluk, hier een zoo schoonen heiligen werkkring te hebben ontmoet... En al peinzend schreed hij voort, naar de drukkerij van den Portugeeschen Israëliet Senhor Emanuel Benveniste...

Geachte hoorders, laat mij U even zeggen, wie die mannen waren en waarover zij spraken. Laat mij daartoe een vluchtigen blik werpen op de geschiedenis van de vestiging der Israëlieten te Amsterdam.

Op 22 April 1593 kwamen de eerste Israëlieten te Amsterdam: tien Portugeesche families, rijk en aanzienlijk, edel en beschaafd, vluchtend uit hun onverdraagzaam vaderland, waar zij uiterlijk Christenen waren, doch innerlijk gehecht bleven aan hun Jodendom. De Hoogduitsche Rabbi Mozes Oeri Halevi uit de stad Emden, waar zij het eerst aanlandden, deed hen naar Amsterdam gaan, nam hen aldaar weder in het Jodendom op en werd hun eerste Rabbijn. In den beginne werden zij met wantrouwen door de regeering van Amsterdam ontvangen, doch later begroette men hen met vriendelijkheid. Die rijke kooplieden brachten een uitgebreid handelsverkeer aan. Zoo dikwijls daar ginds in Spanje en Portugal de Inquisitie hare bloedige nagelen uitstrekte om Marranen, Jodendom eerende schijn-Christenen, te grijpen en naar den brandstapel te sleepen — dan betraden er telkens een aantal dier vervolgdten Hollands gastvrije stranden.

De eerste Synagoge, בית יעקב, genoemd, werd door Jakob Tirado in 1598 gebouwd. Doch de toevloed neemt toe. In 1604 kwamen ongeveer honderd-en-vijftig gezinnen naar „*klein Jerusalem*”, zooals zij

Amsterdam noemden. Joseph Pardo uit Salonichi werd tot Rabbijn verheven. In 1610 werd, vooral door de familie Mendes, eene tweede Synagoge en gemeente „Newé Sjalom” gesticht. Voor deze tweede Synagoge en gemeente „Newé Sjalom” werd ook een tweede Rabbijn, Juda Vega, benoemd. In 1614 krijgt de gemeente eene eigen begraafplaats te Ouderkerk a. d. Amstel. Toen R. Juda Vega in 1617 naar Konstantinopel vertrok en de in 1618 in zijn plaats gekozen Rabbijn Izaak Usiël met strengheid optrad tegen de uit weelderigheid en andere oorzaken ontstane ondeugden, die velen aankleefden — ontstond een scheiding. Een derde Synagoge en gemeente werd opgericht, onder den naam Beth Jisraël, die David Pardo — Joseph Pardo's zoon — tot Rabbijn kozen. Al rijker en grooter werd het Portug. Amsterd. Israël. Tusschen de drie gemeenten heerschte door allerlei omstandigheden een hevige spanning, waaraan echter in het jaar 1639 een einde kwam. Toen had er een groote verzoening plaats. Allen werden vereenigd tot ééne gemeente, onder den naam *Talmud Tora*. Een leerschool onder dienzelfden naam werd opgericht, waarvan de gemeente-Rabbijnen de leeraren waren. Daar hoordet ge David Pardo, van wien zooëven is gesproken. Daar kondt ge eenige jaren later ontmoeten Saul Levi Morreira, Rabbijn der eerste Synagoge, den schrijver van wijsgeerige predikaatiën en van een verdediging des Jodendoms. Daar zag men den Rabbijn Isaac Aboab da Fonseca, den geestvollen redenaar en Bijbelverklaarder, wiens heerlijke verkondiging van Gods woord allen aan zijn lippen deed hangen. En daar was vooral Menasse ben Israël, in Bijbel en Talmoed ervaren, maar ook met Latijn en Grieksch, met Engelsch en Fransch en andere talen vertrouwd, die zich met roem in de wetenschappelijke wereld bewoog, wiens huis door Christen geleerden uit den vreemde werd bezocht, wiens boeken gelezen werden, die met geleerde Christenen, met de Vossiussen, met Barlaeus, met Hugo de Groot openlijk bevriend was — dit alles wilde in dien tijd veel, zeer veel zeggen. Menasse ben Israël maakte zijn naam onsterfelijk, doordien hij de emancipatie der Engelsche Joden bewerkte en den grond legde tot het denkbeeld van emancipatie der Joden in het algemeen... Zoo was daar een bloeiende Joodsche gemeente van rijke en aanzienlijke Spaansche en Portugeesche Israëlieten,

voornaam mannen en vrouwen van beschaafde vormen en omgang, trouw gehecht aan den godsdienst der vaderen.

Maar zie! In Duitschland was in het jaar 1618 de dertigjarige oorlog begonnen. De woeste soldaten en legerafdeelingen mergelden een groot deel van Duitschland uit. Doch het ergst leden weder de Joden. Tegen hen richtte zich de schandelijkste roof- en heb-zucht. Let wel! In Spanje en Portugal hadden de meeste Joodsche Marranen in het geheim hunne bezittingen kunnen te gelde maken en hun schatten medenemen. Maar in Duitschland kleeedde men de Joden naakt uit en zette hen dan voor de poorten. Waarheen thans? Naar het vrijheidsoord, naar Amsterdam. In den zomer van het jaar 1635, nu twee-honderd-vier-en-vijftig jaar geleden, kwamen de eerste Hoogduitsche Joden aldaar aan. „*Het was op יום ראש השנה ו' אשכנזים בק"ק* — schrijft Ma'arim Maarsen, een der eersten, die hier aankwamen — „*het was op den Nieuwjaarsdag en Grooten Verzoendag van het jaar 5396, dat wij, אמשטרם*, voor het eerst godsdienstoefening met Minjan hielden. *Wij hadden voor deze gelegenheid twee heilige wetsrollen geleend van leden der Portugeesche gemeente, eene van Francisco Gomez da Costa, bij wien ik in dienst was, en de andere van Izak Mukato. Onze godsdienstoefeningen werden gehouden op Vloomburg in het huis van Anshel Rood, die daarbij als voorzanger fungeerde. Op het Loofhuttenfeest hielden wij geen godsdienstoefening; doch gingen allen in de Portugeesche Synagoge, want een אתרוג hadden wij, Hoogduitsche Joden, niet. Na het Loofhuttenfeest „maukten" wij dikwijls op Sabbath „Minjan". Doch toen een half jaar later weder eenige Hoogduitsche Joden vluchtende hierheen kwamen, toen hebben wij in een gang een klein kamertje gehuurd tot Synagoge. We benoemden onderling twee „Parnosim" en twee טובי הקהל (notabelen, kerkeraadsleden). Tot Rabbijn kozen wij Rabbi Mosé Wehl, Anshel Rood werd Voorzanger en tevens טוב הקהל of kerkeraadslid, Gomprich Levi was de tweede der טובי הקהל terwijl de beide Parnassijns waren: Jacob Peckofen en Michool..."*

Gedurig komen er nieuwe vluchtelingen. Want in vele gemeenten van Duitschland is moord en roof tegen Israël schrik'lijk aan het woeden. Ook de machtige en betekenisvolle gemeente

Worms lijdt door hevige ophitsingen en vervolgingen, al tracht keizer Ferdinand II de Joden aldaar te beschermen, om op die wijze het geld van zijn Joden voor zich zelf te bewaren. Onder hen, die uit Worms naar Amsterdam uitweken, was Rabbi Abraham, een geleerd Talmudist, een edel man, ontwikkeld van geest en gemoed. Treffend is het, als hij in een naschrift achter het laatste deel van de onder zijne leiding in het licht verschenen Talmoed-uitgave beschrijft, hoe gelukkig hij zich gevoelt, nu hij, na zijn droevige zwerftochten, „*nadat de gebeurtenissen der tijden en de vervolgingen uit de dagen des strijds hem het verblijf in zijn vaderstad Worms onmogelijk maakten*”, een eervollen werkkring mocht vinden aan de drukkerij van den Heer Emanuel Benveniste, waar hij als corrector aan de leiding der uitgave van Hebreeuwsche werken en in het bijzonder van den geheelen Talmoed mocht medewerken.

Geëerde hoorders! Wanneer ik U beschrijven zoude, *hoe* arm en berooid, zonder have en goed, uiterlijk verwaarloosd door den jarenlangen druk en vooral door de vervolgingen en zwerftochten, *hoe* al die Duitsche Joden naar Amsterdam kwamen — dan zoudt ge gevoelen, welk een afstand er was tusschen die afgemartelde, uitgemergelde Asjkenazim, tusschen die gestalten uit de donkere Duitsche ghetto's, en de trotsche Sefardim, de aanzienlijke Portugeesche en Spaansche Joden, die in hun staat als Marranen tot hooge Christelijke standen en rangen hadden behoord, die hier kwamen met hun hoofdsche kleding, hun beschaafde vormen, hun elegante taal en voorkomen, met hun fierheid, hun macht, hun handelsrelatiën, hun aanzien, hun schatten. Minachtend en met hooghartige terughouding zagen de trotsche Sefardim op die arme Asjkenazische zwervelingen, hunne Duitse geloofsbroeders, neder.

Toch had Emanuel Benveniste, de Portugeesche Jood, de verstandige handelsgeslepen boekdrukker — die zich best er op verstond, uit zijne Hebreeuwsche typographie geld te slaan — wel goed opgemerkt, dat in diepte en grondigheid van Talmoed-kennis die Hoogduitsche Talmoedisten verre boven de Rabbijnen *zijner* gemeente stonden en dat hij voor zijn groote onderneming, die zijn naam beroemd zou maken, voor zijn lievelingsdenkbeeld, de uitgave van den Talmoed, van den geleerden Hoogduitschen Jood Abra-

ham van Worms uitmuntend partij zou kunnen trekken. Ook Oeri Phöbus — de kleinzoon van den bovenvermelden eersten Rabbin der Portug. Israëlieten, Rabbi Mozes Oeri uit Emden, — was als een der beste drukkers bij hem aangesteld. Doch laat mij U liever straks de verschillende genoemden in persoon voorstellen. Ge zijt nu ongeveer op de hoogte van den tijd, waarin ik het levenslicht aanschouwde. Laat mij dus wederkeeren tot dat namiddaguur op den dag mijner geboorte, toen omstreeks half vijf Rabbi Abraham van Worms, na zijne korte ontmoeting met den voorzanger R. Anshel Rood, de St.-Teunis-Breestraat en de St.-Teunis-Sluis overging, om zich naar de drukkerij van Emanuel Benveniste te begeven.

IV.

Op dien Dinsdag, 21 Menachem-Ab 5404 of 25 Augustus 1644, heerschte ter drukkerij des heeren Benveniste eene eigenaardige opgewektheid. Gedeeltelijk hebt ge de aanleiding daartoe reeds vernomen.

Zie! mijn oud hart klopt bij het gedenken, de vezelen van mijn geel geworden papier blozen onzichtbaar van genoegen. Want op dien dag, nu twee-honderd-zes-en-veertig jaar geleden, werd ik geboren. Op dien dag, kwam de eerste Amsterdamsche נמרא ברכות in het licht en dat was ik met mijne negentienhonderd-negen-en-negentig... *tweetelingbroeders* — als ik met uw verlof dit hier on-eigenlijke maar toch doelmatige woord gebruiken mag.

Nog zoo levendig staat mij alles voor den geest, als ware het een herinnering aan den dag van gisteren. O hoorders! Haalt uwe schouders niet op als in spottend ongelooft.

Gij, menschen, zijt op den dag uwer geboorte nog hulpelooze wezens; het zien uwer oogen is geen zien, het hooren uwer ooren is nog geen hooren en uw geest kan nog niets vatten. Langzaam, langzaam, stapje voor stapje, met voorzichtigheid en door verpleging, wordt ge onder teedere zorg eindelijk een mensch... En ge moogt er God voor danken, als ge waarlijk een *mensch* wordt, als de uitslag dier zorgen een gunstige is, als naar lichaam, geest en gemoed uw ontwikkeling volledig gerijpt is. Ja, ik heb menschen gekend, die geboren werden en oud zijn geworden en gestorven

zijn, voor zij geheel ontwikkeld waren. Maar wij, boeken, op den dag onzer geboorte treden wij de wereld in, dadelijk in volle levenssterkte, blakend van welstand, zoo rijp als we maar kunnen worden, zoo ontwikkeld, als onze aanleg het toelaat... Mij staat dan ook de dag mijner geboorte in treffende levendigheid voor oogen. Ik zie nog de drukkerij, een groot, maar laag verrtek. Aan den langsten wand staan vijf groote letterkasten op breede onderstellen naast elkander. Ze zien er uit als machtig breede lessenaars. Aan de overzijde twee handpersen met inkttafels er naast. Aan latten langs de zoldering hangen vellen papier te droogen.

Ik hoor nog aan ginds tafeltje een halffluid gesprek in sierlijk Spaansch, gevoerd tusschen twee mannen, die bezig zijn aan het innaaien van boeken. Hun kleeding is kaal, verkleurd, versleten, maar draagt toch nog de sporen van sierlijkheid en fraaiheid van snit. Hun voorkomen verraaft geen rijkdom, maar bewaart toch een deftigheid, die treft.

Ik hoor nog, hoe aan de andere zijde twee der zettters met levendige gebaren in het Joodsch-Duitsch zich onderhouden. Het zijn een paar gebaarde mannen, wier bruin haar met een kapje is gedekt.

Ik zie daar juist tegenover het middenvenster in het volle binnenvallende licht, geleund tegen een der persen, een krachtige figuur staan, donker van hoofdhaar, met breeden ringbaard. Het is de drukker Oeri Phöbus Halevi, thans werkzaam bij den Heer Benveniste, doch in zijn hart heeft hij het vaste voornemen, binnen kort eene eigen drukkerij op te richten. Op dit oogenblik evenwel vervult iets anders zijn denken. De armen over elkander geslagen, ziet hij met half gesloten oogen naar de eikenhouten deur in zijne nabijheid, waardoorheen hij stemmen hoort. Hij, de kleinzoon van den eersten Rabbijn der Sefardim en toch zelf een Aschkenazi, hij, die de geheele gemeente, die beide gemeenten kent — hij kan zich ongeveer voorstellen, waarover die stemmen achter die eikenhouten deur zoo luide disputeeren...

Die eikenhouten deur, ik zie haar nog met haar houten lofwerk en hare groote koperen kruk.

Vergun, dat ik haar onzichtbaar opene en U even onzichtbaar naar die andere kamer leide.

We zijn er binnen. Een hoog vertrek. Hooge, ronde boogvenster-nissen, met groene gordijnen behangen. Een breede schouw met blank geschuurden haard er onder. Ziet ge daar, boven de schouw, te midden van het houten snijwerk, het verkleurde zwart geworden, maar toch nog duidelijk zichtbare schilderstuk, voorstellend: *het eerste recht van Salomo?*

Op hetzelfde oogenblik, waarop Rabbi Abraham van Worms op het houten bruggetje aan de Oude-schans met Anshel Rood stond te praten — bevonden zich in het vertrek, dat we zooëven binnen-traden, twee mannen.

Waarde hoorders, ge moogt in uwe gedachten wel even opstaan, als ik ze noem. Voor het eene venster stond een hooge, indrukwekkende gestalte, nog betrekkelijk jeugdig van voorkomen, in fijn lakenschen mantel en kleinen driekanten hoed. Het is Rabbi Jitschak Aboab da Fonseca, de Chacham en de gevierde prediker der Portugeesche gemeente. Met belangstellenden blik beschouwde hij het nieuwe exemplaar van den gedrukten Talmoed, Traktaat-Berachot, dat hij in de hand hield. O hoorders! Blijft niet zoo koel bij dien aanblik, want *dit exemplaar was ik*. Heden ochtend was mijn laatste bladzijde van de pers gekomen; spoedig waren mijne verschillende deelen, al die dicht bedrukte vellen ineengenaaid, en nu trilden mijne bladen onder den druk der vingers van den geleerden Rabbijn Aboab.

Daar hief hij het hoofd op, dat interessante hoofd, met eenigszins donkergeel gelaat, zwarte oogen, langen edel gevormden neus en spitsen zwarten kinbaard. Hij wendde het gelaat naar het andere venster en welluidend klonk het in het Spaansch:

„Welnu, Rabbi Saul, nu zal Talmoed Tora bloeien, wij drukken nu zelf Gemara's; waarlijk, we kunnen met de Pesach-Hagada uit-roepen: *Baroech Hammakoom, baroech hoe, baroech sjenatan Tora leammo Jisraël...*”

— „Welzeker”, klonk het van het andere venster, „en ge moogt nog verder lezen: *keneged arba-a banim dibbera Tora*, tot allerlei leerlingen zult ge moeten spreken, niet alleen de *Chacham* zal er voor zitten, ook de *Rasjang*, en de eenvoudige *Tam*, zoowel als ook hij, die niet eens iets vragen kan.”

„Ik vrees niet”, was het opgeruimde antwoord, „ik vrees niet, want — voegde hij, gratieus knikkend, er bij — „*at petach lo*, gij, R. Saul, zult hun den mond ten goede leeren openen. Maar inderdaad, scherts ter zijde. Ik gevoel eene wezenlijke *Simcha* met deze eerste Amsterdamsche Talmoed-uitgave. Het is een heerlijke zaak, een *Zechia* voor onze gemeente, ofschoon — twee opmerkingen mij van het hart moeten. Vooreerst is de letter wel wat klein; onze vriend Benveniste kan goed rekenen en hier heeft hij misschien wel al te nauwkeurig gerekend. Indien dit maar aan de blijvende waarde der uitgave geen schade doet. Maar wat mij nog meer spijt, is, dat Senor Benveniste juist een Duitschen Jood, dien Rabbi Abraham, voor dit beroemde werk tot leider en corrector nam. Er ware onder onze gemeente nog wel iemand te vinden geweest, of had hij anders een Sefardi uit Italië of desnoods uit Marokko laten komen. Dit zou de waardigheid der uitgave verhoogd hebben...”

De met den naam Rabbi Saul aangesprokene was de Rabbijn Saul Levi Morteira, eenigszins kort en gezet, reeds grijs, ofschoon hij nog geen vijftig jaar oud was, waardig van voorkomen. Juist wilde hij antwoorden — daar gaat de deur open.

Het is Emanuel Benveniste, de eigenaar der drukkerij, een klein mager man, doch met slimmen en geestigen oogopslag, in een deftig donkeren tabbaard gehuld. Hij blijft aan den ingang staan, eerbiedig buigend, om iemand anders voorbij te laten. De man, die nu binnen treedt, is iemand van aanzien, dat zeggen U zijn houding, zijn kleeding, zijn voorkomen. Het is Menasse ben Israël, de beroemde polyhistor, die, wanneer ook al niet door zijne oorspronkelijkheid en diepte in de wetenschap, dan toch door zijne veelomvattende belezenheid, zijn edel onbekrompen karakter de achting verdient, die hem thans, terwijl hij pas veertig jaren oud is, reeds van alle kanten wordt toegekend. Hij moge een weinig ijdel, een weinig door zijn glans verblind zijn — hij is toch de man van geleerdheid, van reinen zin. Benveniste *mag* wel voor hem buigen; voor hem, die meer idealist dan koopman was. Menasse had reeds vroeg met geldzorgen te kampen. Op ongeveer twintig-jarigen leeftijd met Rahel Abravanel — de achterkleindochter van Jitschak Abravanel — gehuwd, kon hij van zijn ambt als Rabbijn en pre-

diker der rijke Port. Israël. gemeente toch zijn gezin niet onderhouden. Hij zag zich genoopt een nevenmiddel van bestaan te zoeken en richtte de eerste Hebreeuwsche drukkerij in Holland op. Op 1 Januari 1627 (13 Tebeth 5387) gaf hij het eerste in Holland gedrukte Hebreeuwsche boek — een gebedenboek — in het licht en was zodoende de stichter der later zoo beroemd geworden Amsterdamsch-Hebreeuwsche typografie.

Dat later ook zijne drukkerij niet tot bloei geraakte, dat hij in compagnieschap met zijn neef Ephraïm Soëiro een handel op Brazilië moest beginnen, ja, dat hij — Hugo de Groot spreekt in een brief aan Vossius Senior van 2 Februari 1640 zijne hooge bevreemding er over uit — dat Menasse, om zijn finantiëele positie te verbeteren, vast besloten was, naar Brazilië te gaan, — dit zal ik maar niet alles verhalen. Doch zooveel is zeker, dat Emanuel Benveniste geslepener zijn boekdrukkerij exploiteerde, dan de geleerde Menasse gedaan had. De koopman *mocht* thans wel buigend op zijde gaan, om den geleerde voorbij te laten.

— „*Schalom*, Rabbi Saul, *Schalom*, Rabbi Jitschak”, riep deze met zijn gemoedelijke opgewektheid, „nu, ik wensch onzen vriend Benveniste, maar ook ons zelf geluk met de nieuwe Gemara-uitgave. Moge de nieuwe Talmoed de studie der Tora doen uitbreiden en in alle huizen doordringen.”

— „Amen, Rabbi Menasse,” riep Benveniste uit, „dat zal mijne hoogste belooning zijn.”

Rabbi Menasse knikte even schalks. „Ge zijt, naar ik vernomen heb, ook reeds met andere traktaten bezig.”

— „Welzeker, Rabbi Menasse, op 18 Siwan dezes jaars zijn wij tegelijkertijd met Berachot en met Rosj Hasjana begonnen. Intusschen hebben wij ook reeds met het drukken van Betza, Sabbath, Pesachim en Joma een aanvang gemaakt. Berachot is nu het eerst geheel volledig gereed. Over een paar weken, in het begin van Eloel, zal onder Gods zegen Rosj Hasjana voltooid zijn.”

— „Dit hoor ik met genoegen”, zei Rabbi Jitschak Aboab, „zoo gaat het groote werk krachtig voort. *Chazak Baroech* met dezen vluggen arbeid. Van u kan men zeggen: **נפתלי אילה שלוחה**

— „**הנותן אמרי שפר**”, voegde Rabbi Saul Morteira er glimlachend bij.

— „Maar waar is”, hernam Rabbi Menasse, „uw brave medewerker Rabbi Abraham Worms? ik moet toch ook hem gelukwenschen, hij is de geestelijke leider van het werk, hem komt zeker op dezen dag een warm *Chazak Baroech* ten volle toe.”

Emanuel Benveniste zag even verlegen op en wierp een snellen blik op de beide mannen aan het venster. Op de lippen van Rabbi Saul speelde een glimlachje, doch Rabbi Jitschak Aboab fronsde het voorhoofd en trotsch krulden zich zijne lippen, toen hij zich half omwendend sprak:

— „Laat dat, Benveniste, wij willen Abraham Worms niet in zijn arbeid storen.”

„Waarom niet?”, zeide R. Menasse, „*bajom chag labasjem*, het is een feestdag. Laat uwen werkelijk geleerden en achtingswaardigen corrector even hier komen.”

Dieper fronsde zich R. Jitschaks voorhoofd. Opstijgend bloed kleurde een oogenblik zijn gelaat, doch de beginnende toorn was dadelijk bedwongen. Hij had mij nog altijd in zijn hand en, al bladerende, zei hij zacht: „Wat ik u vragen wilde, Rabbi Menasse, meent ge niet, dat wij aan den Maamad der Talmoed-Tora-school voorstellen zullen een twintigtal exemplaren dezer Berachot-Gemara's te nemen?”

— „Vriend Aboab”, zeide R. Menasse, „daarover straks. Gij wilt mij afleiden van mijn wensch, om aan Abraham Worms hier onze oprecht gemeente gelukwenschen te bieden.”

— „Laat ons niet verder daarover...”, zeide R. Aboab.

— „Ik verzoek verontschuldiging, geëerde vriend”, hernam R. Menasse snel, „dat ik aan mijn wensch vasthoud. Rabbi Abraham Worms is een geleerde, een groot Talmoedist. Ik zie in, dat hij over eenige jaren wellicht opperrabbijn der Hoogduitsche Joden wordt. En daarenboven, indien vele Parnassijns en leden onzer gemeente, door God met aanzien en rijkdom gezegend, die arme Hoogduitsche Joden verachten, dan is dit een *awla*. Maar mogen wij, de geestelijke leiders der gemeente, in die fout vervallen?”

Een hoog rood overtoog Jitschak Aboabs gelaat.

— „Ik veracht niemand, Rabbi Menasse,” sprak hij met ernstige, sonore stem, „ik veracht zeker geen Jehoedi, omdat hij arm is.

Maar niemand kan mij dwingen, vriendschappelijk te verkeerē met menschen, wier manieren mij vreemd zijn, ja, geen manieren zijn; wier taal ik niet versta, noch wil verstaan, want het is geen taal; wier armoede hen tot ongelukkige lafaards heeft gemaakt, wier gezonkenheid hen van elk „*Jichoes*”, van elken familieadel heeft beroofd, die geen wetenschappelijkheid, geen beschaving bezitten . . .”

— „Houd op, Rabbi Jitschak,” riep Menasse ben Israël, „bezondig u niet! Het zijn geen lafaards, die, te midden van ellende en smaad, van ontzettende verdrukking en vernedering, Joden, oprechte Joden zijn gebleven, die bij alle verleiding onwrikbaar trouw vasthielden aan hun geloof, aan elk voorschrift van Tora en Talmoed. Zij lieten zich dooden, offerden hun leven, hun יְיָ, hun geld, maar — bleven eerlijke Jehodim. Was dat laf? Zeg eens” — en hij zag even om, zachtkens, bijna fluisterend sprekend — „de onzen, de *Sefardim*, welzeker, rijk, aanzienlijk, beschaafd, van voorname familie, zoo zijn zij hier gekomen. Zij konden die voorrechten behouden. Maar voor welken prijs hebben de meesten dat gekocht? Door jarēn lang in schijn als katholieken te leven, hun geloof te verloochenen en honderden voorschriften — zeker, het geschiedde uit nooddwang — maar dan toch te overtreden. Het is waar, andere toestanden brengen andere eischen. Maar laat ons niet spreken van laf. Die menschen zijn helden. En geen wetenschap, zegt ge! Zijn ze niet den Talmoed blijven beoefenen bij alle ellende, hebben zij de Joodsche wetenschap niet geëerd ondanks alle moeilijkheid . . .?”

— „Talmoedgeleerdheid!”, riep Aboab uit, „scherpzinnige kunststukken maken zij uit de Gemara.”

— „Bedaar, vriend”, zeide Rabbi Menasse, „Ik zeg u, dat ik voor hun Talmoedgeleerdheid achting heb.”

— „En dan,” ging R. Aboab voort, „wagen zij het niet soms te zeggen, dat van onze *Sefardim*, de meesten, die *Marranen* waren, geen oprechte Jehodim zijn. . .?”

Rabbi Saul Morteira trad nader en legde zijn hand op R. Aboabs arm. „Mijn waarde vrienden, veroorlooft mij op te merken, dat de dag, waarop de eerste Amsterdamsche Gemara is gedrukt, een feestdag is. Laat dat onzalige twistpunt rusten. Dat heeft in de laatste jaren helaas reeds zoo dikwijls onaangenaamheden doen ontstaan.

Kunnen wij ons met reden als beschaafde mannen een weinig hooger gevoelen — aan den anderen kant moeten wij voor die ongelukkigen achting en broederliefde hebben. In hen leeft een echt Jodendom, dat alles, alles over heeft voor zijn Tora en zijn geloof, dat ook aanzien en rijkdom en uiterlijke grootheid er voor heeft opgeofferd, en” — voegde hij er langzaam bij — „ook de hartstochten heeft onderworpen aan de Emoena.... Maar genoeg! gesteld eens, ge staat hooger, welnu” — en Rabbi Saul Morteira nam mij ter hand en sloeg het laatste blad der Gemara in mij op — „staat daar niet *כל המנבל עצמו על דברי תורה* „wie zich vernedert ten behoeve der Tora, zal verheven worden”? Welzeke, Rabbi Jitschak, het zal wel veel jaren duren eer....”

Maar verder kwam hij niet. Er werd zachtkens aan de deur geklopt. Emanuel Benveniste wenkte R. Saul, legde even den vinger op den mond en opende met stillen glimlach de deur. Hij wist, wie geklopt had. Het was R. Abraham Worms.

„Kann ich Senhor Benveniste vielleicht sprechen?”

Een oogenblik stonden allen verlegen. Maar het eerst trad Rabbi Menasse, beide handen toereikend, op Rabbi Abraham Worms toe.

— „*Schalom, Rabbi Abraham, Schalom wechazak baroech!* Moge U, *be-ezrath haschem*, nog het geluk geschonken worden,” zoo vervolgde hij in vrij zuiver Duitsch, „vele Sefarim te helpen uitgeven *lichwod haschem wetorato*.”

— „*Omein weomein*”, zeide R. Abraham, „mijn dank voor uw wensch. *Mijn* arbeid is nederig, *Uw* arbeid staat hoog. Moge Gods zegen op beide rusten!”

En de beide mannen, de rabbijn der Sefardim en de toekomstige opperrabbijn der Asjkenazim, drukten elkander met warmte de hand. Het was de Tora en Talmoed, die hen verbond...

Ook Rabbi Saul trad nader en wenschte in hartelijke woorden geluk met de nieuwe uitgave.

En Rabbi Jitschak, toch edel en beschaafd als hij was, bleef niet achter, al was zijn gelukwensch wat koel.

„Hebben mijne heeren leeraren” — zoo vroeg Rabbi Abraham met bescheiden glimlach in het Hebreeuwsch, het naar de wijze der Sefardim uitsprekend — „hebben mijne heeren leeraren reeds

de fout opgemerkt, die ik gemaakt heb? Ik heb iets verzuimd in deze Berchachot-gemara. Ik ontdekte het verzuim te laat, doch in de andere traktaten zal ik het trachten te vermijden, ofschoon ik niet overtuigd ben, dat dit overal mij gelukken zal”

Hij nam mij van de tafel en sloeg het zeventiende blad op; en terwijl de drie geleerden met hem naar het venster traden, wees hij hun, hoe daar een paar woorden ontbraken, betrekking hebbend op den stichter van den Christelijken godsdienst. Hij sloeg nog enkele plaatsen op en terwijl allen op mij, in mij, nederzagen, deelde hij aan het naast hem staande edele driel, een aantal opmerkingen mede over de beroemde derde Venetiaansche uitgave van Marco Antonio Justiniani van het jaar 1546, over de eerste Lubliner uitgave van 1559, maar vooral over de Baseler uitgave, die volgens het Pauselijk bevel zoo vreeselijk besneden was. Wel wist hij over de handelsgeheimen van den heer Benveniste heen te stappen. Hij zweeg er natuurlijk van, dat deze niet zoozeer de Venetiaansch-Justiniaansche uitgave als grondtekst gebruikte, ofschoon dit wel op het titelblad vermeld stond, maar veel meer de laatste Lubliner uitgave daartoe nam, die voor vijf jaren eerst voltooid was. Doch hij deelde een aantal bizonderheden omtrent verschillende Talmoedplaatsen en lezingen mede. En dit geschiedde in een sierlijk Hebreeuwsch, met zoo innige bescheidenheid, maar toch met zoo diepe geleerdheid, zoo volkomen vastheid en oriëntteering op de zee des Talmoeds, en met zoo helderen kritischen blik, dat Menasse ben Israël een lang oogenblik Rabbi Jitschak doordringend aanzag en deze sloeg zijn oogen neder.

O, geëerde hoorders, het was een groep, de teekenstift van een kunstenaarshand overwaardig, die vier merkwaardige mannen, met hun verscheidenheid van uiterlijk, maar allen karakteristiek in het geestvolle hunner gelaatstrekken, daar naast elkander staande voor het hooge boogvenster, met hun gansche aandacht bij de uiteenzetting, blikkend in dat exemplaar der Berachot-Gemara, dat R. Abraham in de hand hield. . . . Dat exemplaar was ik — en dit uur zal ik nooit vergeten. . . .

Een half uur later namen de drie Rabbijnen afscheid. Rabbi Abraham van Worms bleef nog even, besprak nog eenige aangele-

genheden omtrent de voortzetting van de werkzaamheden met Senhor Benveniste. Reeds naderden zij de deur, toen Rabbi Abraham, als door een plotseling invallende gedachte getroffen, zich levendig omwendde: „Ik heb.... een klein verzoek aan u, Senhor Benveniste. Gij hebt mij welwillend eenige der nieuwe Berachot-Gemarot ter beschikking gesteld. Over drie weken heeft het Barmitzwa-feest plaats van een zoon van een oud vriend van mij, die gisteren hierheen kwam, om zich hier in dit vrije land, in deze stad der redding, neder te zetten. Mag ik eene der nieuwe Gemarot tot geschenk bestemmen?”

— „Welzeker, Rabbi Abraham”, antwoordde Benveniste, „waar om niet? Wacht!” En hij ging terug naar de tafel, nam mij op en reikte mij beleefd aan Rabbi Abraham over „hier hebt u dadelijk dit exemplaar, u kunt het bij onzen binder bezorgen. Laat hij het in juchtlederen band met koperen sloten binden, dat past voor een geschenk en zeker voor den zoon uws vriends...”

Geachte lezer! Een eigenaardige gewaarwording maakte zich van mij meester, toen daar over den eersten stap mijner levensbestemming was beslist. Eervol en schoon was de schrede, waarmee ik mijn loopbaan begon. Er ging een zacht suizende maar diepgevoelde trilling door al mijne bladen heen.

.

Drie weken later was er Barmitzwa-feest in de pas aangekomen vreemdelingenfamilie. Te wiens huize was het feest? Ten huize van R. Anshel Rood. Want de praatlustige chazzan was een edel, vroom man, die huis en hof steeds mildelijk voor alle noodlijdenden openstelde.

Daar stond de kleine Mozes Rothenburg en hield zijn „גמרא-Droosje”. En Rabbi Abraham zat ginds in een leunstoel, luisterend, met een glans van genoegen op het gelaat. Zoo vaak hij goedkeurend knikte, gaf ook Anshel Rood zijn levendige toestemming te kennen. Rondom zag men verschillende mannen, waaronder eenigen van eerwaardig voorkomen. Allen luisterden aandachtig. Vooraan zaten de ouders van den kleinen held des dags. Daar zat zij, die edele tengeren gestalte der moeder. Men las het lijden in die trekken, op

die bleeke wangen, in die groeven onder de oogen, op die blauwgeaderde marmerwitte slapen. Doch iets als een gloriestraal van geluk lag heden over het bleek gelaat, tranen van moederlijke zaligheid stonden in die oogen, waarmede zij hem aanzag, hem, haar kind, haar goeden verstandigen knaap, haar hoop, haar toekomst... En naar den troon des Almachtigen steeg op dit oogenblik uit de diepte van het harte dier moeder een gebed... Zij smeekte den Eeuwige, dat nu toch het lijden voorbij zou zijn. Als Abraham de aartsvader had ook zij een offer gebracht, maar o! mocht God haar dezen zoon tot zegenrijke troost doen worden, hem doen opgroeien tot een deugdzaam edel man, die Tora leeren en eeren zou...

Toen de *Droosje* geëindigd was, onder het gejubel וַיִּשֶׁר כַּחךְ. geroep der aanwezigen, stond R. Abraham op en hij had mij in de hand. Hij hief mij in de hoogte, mij, in mijn prachtvol juchtlederen gewaad met de schitterend koperen sloten. Een zalig bewustzijn als van een wijding tot heilige roeping doorstroomde mij. Allen zagen naar mij. Zij begrepen, welk kostbaar geschenk door R. Abraham aan den jeugdigen redenaar zou worden toegereikt. En R. Abraham sprak: „Mijn zoon, zoon van mijn vriend! Deze eerste te Amsterdam verschenen Berochous-Gemore reik ik u ten geschenke. Houd dit gewijde boek in hooge eere. Voor weinig dagen hebben groote geleerden, wier namen beroemd zullen blijven, het in handen gehad en te zamen er in gelezen. Word een leeraar in Tora en Talmoed, עֵץ חַיִּים הִיא לְמַחְזִיקִים בָּהּ; word een onwankelbaar trouwe zoon van ons heilig geloof; word een krachtige steunpilaar van deze gemeente, waarin ge voor een paar weken zijt ingetreden; word de vreugde en het geluk van uw brave ouders. Moogt gij in deze gezegende stad der vrijheid opgroeien tot een ware בֶּן תּוֹרָה in elk opzicht, zoals gij heden een בֶּר מַצּוֹה zijt geworden. God zegene u, mijn kind...”

Twee tranen van weemoed en geluk rolden over het gelaat der moeder. R. Jona Rothenburg sprak, onder een innigen handdruk, zijn dank uit aan zijn vriend, den alom geachten R. Abraham. En R. Anshel Rood begon met een kunstigen triller een *Boroech atto* over het glas wijn, dat hij in de hand hield. Allen beschouwden mij met eerbied, bewonderden mijne innerlijke en uiterlijke schoonheid,

en de knaap, de **בר מצוה**, straalde van vreugde. In mijn papieren hart klopte zalige tevredenheid, want ik had op dien Sabbatvoormiddag eene schoone levensbestemming gevonden, als het eigendom van den dertienjarigen Mozes Rothenburg.

V.

Geëerde hoorders! Slechts enkele punten uit mijn leven wil ik schetsen. Vergeeft mij dus, als ik met een reuzensprong een volle honderd jaar doorvlieg en mij verplaats op den dag, toen ik mijn eeuwfeest vierde. Het is Anno 1744. Mijn eerste eigenaar, de **בר מצוה** Mozes Rothenburg, is voor dertig jaar gestorven, op ruim tachtigjarigen leeftijd. Hij overleed als een waardig algemeen geacht man, die koopman was en Tora leerde, die veertig jaren hoofd eener Gemore-Chewro en tien jaren Parnassijn der gemeente was. Als grijsaard nog placht hij vaak met vreugde te verhalen, dat hij een zeldzame **נמרא ברכות** bezat, de eerste, die te Amsterdam was verschenen, en waarin eenmaal een beroemd viertal, Jitschak Aboab, Saul Morteira, Menasse ben Israël en de Opperrabbijn Abraham Worms te zamen hadden gestudeerd. De laatstgenoemde had hem het merkwaardig boek geschonken en eigenhandig deze herinnering, aan het boek verbonden, op het schutblad opgeteekend. En als hij mij dan met trots uit zijn boekenkast nam en mij vertoonde, dan straalden wij beiden, hij en ik, van genoegen. Een menschenoog kon dat aan *mij* niet zien, maar ik verzeker u, dat het zoo was. Wanneer een zijner zonen of kleinzonen op Sabbat het gedurende de week geleerde in Talmoed bij hem deed hooren en dit soms juist in Tract. Berachot was, dan gold het als een gansch bijzondere eer, wanneer grootvader opgeruimd zeide: „Neem de **בר מצוה**-Gemore eens uit de kast”.

Zie, geachte hoorders, zonnestralen en blauwe hemelglans, maar ook zwarte wolken en bliksemschichten zijn mij over het hoofd gegaan. De zonneglans — dat zijn de gemeenten te Amsterdam, dat is het Nederlandsche Jodendom. Uit dat kleine begin was een groot geheel geworden. Neêrlands Israël was als een kleine beek, die onder het verder stroomen overal nieuwe beekjes opneemt en zwelt en

groeit en eindelijk golft als een machtige vloed. Ik zal u niet de historie van Amstels Israël in de eeuw, die ik overvloog, verhalen. Maar enkele beelden staan gegrift in mijn geheugen — onuitwischaar.

Ik zie nog in die jaren tussen 1648 en 1658 scharen van Poolsche Joden bij honderden te gelijk naar Nederland, vooral naar Amsterdam, komen. Zij vluchten voor de Poolsche kozakken-opstand onder Chmel, die in 1648 uitbrak. Ik weet het nog, hoe door die Poolsche en Litausche Joden in 1658 eene eigen Synagoge op Uilenburg gesticht en een gemeente gevormd wordt. Later, in 1673, wordt de Poolsch-Litausche gemeente met de Hoogduitsche gemeente vereenigd.

En vooral treft mij daarbij het gedenken van mijn waardigen — „vader” zou ik haast zeggen, den hooggeleerden R. Abraham Worms. In 1648 werd hij opperrabbin der Hoogduitsche gemeente en een aantal jaren — misschien wel bijna twintig jaren — bekleedde hij dit hoog en spoedig beroemd ambt, tot hij het op hoogen leeftijd nederlegde, om nog eenige jaren ambteloos te leven, en in 1667 R. Jitschak Dekingen hem in de hooge waardigheid opvolgde. Ik gedenk ook nog de vreugde der Hoogduitsche Joden, die, nadat zij bijna veertig jaren lang in allerlei gehuurde bidlocalen Synagoge hadden gehouden, in 1670 van de stedelijke regeering toestemming erlangden, op den hoek van het nieuwe gedeelte der stad, aan de Nieuwe Amstelstraat, een groote Synagoge te bouwen. Jaren lang had men met zorg en toewijding daarvoor geld bijeengespaard. Op Donderdag 11 Ijar 5430 legde de Parnassijn Jitschak Cohen den eersten steen, en op den eersten dag Pesach van het jaar 5431, Donderdag 28 Maart 1671, werd, na de inwijding door den Opperrabbin R. Jitschak Dekingen, het godshuis in gebruik genomen.

Twintig dagen daarna werden door de Portug. gemeente, ook aan den zoom van het nieuwe stadsgedeelte, op de Deventer Houtmarkt de vier eerste hoeksteen en gelegd van hare beroemde Synagoge. En vier jaren later, in 1675, op Vrijdag en Sabbath Nachamoe 5435, werd dit prachtige gebouw onder schitterende feestviering ingewijd. Ik herinner mij ook nog de geestdrift, waarmede de Joden, in het verschrikkelijke noodjaar 1672, de regeerings-aanvaarding

van den grooten stadhouder Willem III begroetten. Ik zie nog de grootheid, waartoe onder zijne regeering groote Joodsche handelshuizen te Amsterdam zich verhieven. Ik gedenk nog de berichten van den glans der Israëlieten in den Haag, waar velen in hooge staatkundige kringen zich bewegen, waar de Hoogduitsche Jood Boas Pinchas den vrede met Algiers, Tunis en Tripoli bewerkt en de Portugeesche Jood Baron Isaac Antonio Lopez Suasso aan Willem III in het jaar 1688 belangloos en zonder bewijs twee millioen gulden leent.

De Portugeesche Joden stijgen vooral in rijkdom, macht en aanzien der voornamen; de Hoogduitsche Joden vooral in talrijkheid en kracht van een bemiddelden burgerstand. Ik herinner mij de inwijding der tweede Hoogd. Synagoge boven het kerkelijk bad, in 1677. Drie jaren later wordt de kleine derde Synagoge gebouwd. In 1722 wordt ter plaatse der oude Litausch-Poolsche Synagoge de nieuwe groote Uilenburgersynagoge gebouwd. En in 1726 wordt door het Doodgravers-Collegie de Lange Houtstraat-Synagoge ingewijd. Nog zweeft voor mijn geest die roemvolle dag in 1730, toen de *Nieuwe Synagoge*, dat prachtige gebouw, op de Deventer Houtmarkt werd gesticht; ik gedenk dat niet minder merkwaardig tijdperk in 1737, toen de groote herziening van de reglementen der Hoogduitsche gemeente en de regeling der vleeschhal plaats had.

En zoo kom ik tot dat jaar van mijn eeuwfeest: 1744. R. Arjé Löb was Opperrabbiijn onzer Hoogduitsche gemeente en de Talmoed-studie bloeide. Voor vier jaren, in 1740, was door R. Arjé Löb een בית המדרש opgericht, maar ook in bijna alle Joodsche huizen werd vlijtig „geleerd”. Wel hadden ik en mijne broeders een harde nederlaag ondergaan. Men vond ons, „Benveniste-Gemore's”, te klein van formaat, te leelijk van letter, te slecht van papier, onzuiver van druk. En wij moesten zwijgen, want er was wel iets van aan. We werden verdrongen door de „Frankfort de-Odersche” en de „Slawitter” uitgaven, maar vooral door de prachtige Amsterdamsche uitgave van Proops. En dat was nog wel een drukkerij van een Hoogduitsche. Zie, ik ben eerlijk genoeg, het te bekennen, die uitgaven waren beter en fraaier. Welzeker, wij, de eerste baanbrekers, waren niet zoo schoon en kostbaar in het licht verschenen.

Dat gaat gewoonlijk zoo. Maar bovendien mag ik ook niet vergeten, U opmerkzaam te maken, dat in die fraaie uitgaven de stukken, die op den stichter van den Christelijken godsdienst betrekking hebben, *niet* voorkomen, in ons wèl; omdat wij minder van de censuur hebben geleden dan zij. Maar overigens, ik voor mij had niet te klagen. Door het overlijden van mijn eersten eigenaar was ik overgegaan in het bezit van zijn zoon, Jonas Rothenburg. O, menschen, gij kent wellicht op andere wijze dat zonderling gevoel, dat ons bezielt, bij het veranderen van heer, van meester, van eigenaar... Wat mij betreft, ik was er getroffen door... Doch nog iets aandoenlijkers is in dit jaar van mijn eeuwfeest voorgevallen. De zoon van mijn meester Jonas heette Ruben. En zie, in dit jaar 1744 werd deze בר מצוה en ik werd door mijn meester ten gebuike afgestaan aan den jongen Ruben Rothenburg.

Zie, waarde hoorders, ik zeide straks, dat in mijn leven de zwarte wolken en bliksemschichten niet ontbraken.... Ja, zwart zag het uit in het huis mijns meesters Jonas Rothenburg. Welgesteld was hij geweest, een der geachtste notabelen der gemeente, gelukkig gehuwd, eigenaar van een grooten solieden linnenhandel. Zegen, gezondheid, voorspoed hadden in zijn huis gebloeid... Helaas! tien jaar geleden was zijn goede geliefde gade, eene echt Joodsche vrouw, jong gestorven, hem een meisje van zeven- en een knaap van vierjarigen leeftijd achterlatend. En het was, als had met haar dood het ongeluk intrede in zijn huis gedaan. Zijn handelszaak leed harde slagen, ging achteruit, al achteruit. Zijn inkomsten reikten niet meer.... Hij hield het geheim, hij werd een ernstige, zwaarmoedige man. Zijn gelaat werd stroef, zijn blik werd donker, de trek om zijn mond werd scherp. Hij werd koud en zwijgend en trotsch. Hij verloor het blijmoedig vertrouwen op God, en zijn wilskracht en onvermoeide ijver sloeg om in bitterheid....

Zoo ging ik de tweede eeuw mijns levens in....

Het jaar 1745 brak aan. Het was voor mijn meester een onheilvolle vreeselijke winter geweest. Al harder waren zijn zaken achteruitgegaan, aan alle kanten had hij verloren, al had hij wanhopig gestreden en geworsteld. Nog hield hij voor anderen het hoofd trotsch omhoog, maar de ondergang naderde. Hij zou zeven- à acht-dui-

zend gulden noodig hebben, om weer te worden wie hij was geweest. Dit was een enorme som; die te verwerven was eene onmogelijkheid...

Maar ook daarbuiten was er een smartkreet onder Israël opgegaan. Maria Theresia, koningin van Hongarije en Boheme, had op 18 December 1744 een verbannings-edict van alle Joden uit Praag alsook uit gansch Boheme en Moravië uitgevaardigd. Na Januari 1745 zou geen enkele Jood meer in Boheme en Moravië mogen verwijlen. De Israëlieten in Engeland, Polen en Turkije, maar vooral in het toen zoo machtige Holland, werden om hulp aangeropen. De drie Joodsche gemeenten te Amsterdam, Rotterdam en den Haag zonden een adres aan de Staten-Generaal, waarin zij om steun smeekten voor hunne broederen. De Staten-Generaal gaven een uitvoerige opdracht aan den Baron van Burmania, Nederlandsch gezant te Weenen, om voor de bedreigde Joden een redder te zijn. Ook Engeland gelastte zijn Oostenrijkschen gevolmachtigde, om in vereeniging met den Nederlandschen gezant voor dit doel op te treden. Helaas! het gevolg was alleen — *uitstel der verbanning*, tot einde Maart voor zoover het Praag betrof en oogluikende toelating tot einde Juli in Boheme.... Op 31 Maart werden achttienduizend Israëlieten uit Praag gezet.... Er heerschte onder het gansche Europeesche Israël angst en droefenis. Op 7 Mei 1745 werd een laatste krachtige poging beproefd, Nieuwe adressen aan de Staten-Generaal, die weder nieuwe hulpopdrachten aan hun gezant toezonden, krachtig ondersteund door Polen, Denemarken en Zweden...

Geëerde hoorders! Ik zie daar nog, op dien avond van den 15 Ijar 5505—17 Mei 1745, mijn heer en bezitter Jonas Rothenburg aan de tafel zitten. Het was nog het oude ruime fraaie huis zijns vaders, het was nog het ruime deftige vertrek, het waren nog de oude kostbare meubelen, die hem omringden, het was nog een statige, angstvallig reine zwarte kleding, die hem omhulde. Maar hij en zijne zeventienjarige dochter en veertienjarige zoon aten in die fraaie zaal — droog brood! zij dronken er water bij, — dat was hun avondeten. De levendige knaap, mijn gebruiker, verhaalde aan tafel, dat zijn leeraar hem heden had verteld, dat nog geen hoop op redding was voor de Joden in Boheme en Moravië, dat men al be-

richt had kunnen hebben, doch dat er nog niets was vernomen, dat, als deze laatste hoop mislukte, alles verloren was; **אבל גדול ליהודים** „Er is diepe rouw over Israël”, zoo sloot de kleine Ruben, op zijne wijze de woorden van zijn „Rebbe” wedergevend.

De kinderen hadden hun legerstede opgezocht, Jonas Rothenburg nam vaak een **משניות** uit de boekenkast. Dat **משניות** was mijn buurman op de plank. Dat had mij reeds veel verteld van de droevige gemoedsstemming van onzen heer. Dat **משניות** kende hem. Hij gebruikte het dagelijks. Doch heden avond nam hij mij ter hand, sloeg mij open, doch hij las niet. O neen! *Ik* las — vertwijfeling in zijn gelaat. Ik hoorde hem fluisteren **אבל גדול ליהודים** En hij verzonk in gepeins. Toen begon hij in mij te bladeren, sloeg eindelijk het acht-en-vijftigste blad op en las in een zacht aangrijpend droevig Talmoed-recitatief het verhaal van Rab Chisda. Deze — zoo luidt het daar — ging voorbij aan het huis van Rab Chana ben Chanina en bleef, smartelijk zuchtend, stil staan. Toen men hem vroeg: „*Waarom die smarte?*”, riep hij uit: „O! zou ik niet zuchten? Eens bakten voor dit huis zestig bakkers des daags en des nachts het brood, opdat ieder, die brood behoefde, kon komen en ontvangen. Iedere arme, die hongerig hier de eene deur inkwam, trad verzadigd aan de andere zijde weer naar buiten — dat huis is nu een ruïne! zou ik niet zuchten?...”

Een siddering liep door Jonas Rothenburgs leden. Hij dacht aan het rijke gastvrije huis zijn vaders... — nu een ruïne, een ruïne... En van tusschen de vingers, die hij voor het aangezicht geslagen had, hoorde ik hem snikkend fluisteren: „O Eeuwige, red mij en mijne arme kinderen... Ja, het is waar, ik heb schuld, ik was te trotsch, ik huichelde rijkdom en had geen brood, ik wilde van niemand iets nemen, ik was nog hoogmoedig... Eeuwige God! ik zal mij vernederen. Ja! Het zal geschieden. Ik zal dit huis mijns vaders verlaten. Ik zal met mijn kinderen op een kamertje in een afgelegen gang gaan wonen. Ik zal dit huisraad mijns vaders verkoopen... voor allen mij vernederen, een nieuw leven beginnen. Maar, o God! laat dan mijn ongeluk ophouden, laat dan zegen weer komen”... Hoe lang wij zoo bleven, hij in droevige bitterheid, ik opengeslagen voor hem — ik weet het niet.

Den volgenden ochtend, het was 15 Ijar, was hij vreeselijk bleek. Diep en hol stonden zijne oogen. Hij zweeg bij het schrale ontbijt. Zijne kinderen zagen hem aan, hij had steeds zijn smart nog eenigszins voor hen verborgen gehouden — zóó hadden zij hem nog nooit gezien.

Toen hij „gebenscht” had, zeide hij op zachten, doch zieldoorsnijdenden toon: „Kinderen, Ruben zeide gisteravond אכל גרול ליהודים; ik wil u zeggen, dat ook hier in huis droefenis is. Luistert goed naar hetgeen ik u zeggen zal. Ik wil, dat gij beiden mij bedaard zult aanhooren. Ge moogt niet weenen, niet schreeuwen als kleine kinderen, maar zwijgen. God geeft en God neemt, Gods naam zij geloofd.... Kinderen, ik ben arm, doodarm, ik heb geen geld meer, ik ben nog veel geld schuldig.

„Ik zal deze week mijne schuldeischers om eenige maanden uitstel vragen. De volgende week zullen wij dit huis verlaten, de meubels zullen verkocht worden. We zullen in een kleine woning, in een goedkoope buurt gaan wonen, voortaan leven als arme menschen, als menschen, die geen geld hebben. Ik zeg u nog eens, ge moogt niet weenen, ge moogt er met niemand over spreken. Ge moet zwijgen en in Gods wil berusten. Misschien zegent Hij ons weder.... En nu Sara, ruim de tafel af, ik ga uit, over twee uur ben ik weêr te huis. En gij, Ruben, ga naar uw leeraar.” En als ware het om eenige verzachting te leggen op de wonde, den armen knaap toegebracht, werd *ik* uit de kast genomen en zwijgend aan Ruben toege-reikt....

Jonas Rothenburg ging heen, sprakeloos bleven de kinderen zitten. Het meisje begon zacht te snikken. Ruben zat als wezenloos. Hij kon niet spreken, er steeg hem iets in de keel. „Ruben, ga naar Rebbe Oeri, het is tijd”, zeide zijne zuster Sara. En Ruben stond op, zeide niets, nam mij onder den arm en ging de deur uit. Als een slaapwandelaar liep hij voort. De onuitsprekelijke bitterheid en smart van zijn beminden vader, diens ontzettende wanhoop, had hem nog meer verpletterd dan de zaak zelf. De slag was voor den jeugdigen knaap te plotseling en te zwaar....

Bij het binnentreden in het huis zijn leeraars klinkt hem een luid gezang te gemoet. Een tiental knapen zingt Hallel. „Ruben! er komt

feest", roepen zij hem toe, „de Joden van Boheme zijn vrij, ze mogen blijven. Van ochtend is een koerier gekomen. De keizerin heeft eergisteren ingetrokken..." Doch Ruben hoorde nauwelijks, ging werktuigelijk naar zijn plaats. De leeraar Rabbi Oeri kwam binnen en ontving vreugdevol de טוב מול-wensen zijner leerlingen. Ja, het was waar. Heden ochtend vroeg was er een koerier uit den Haag gekomen, met het bericht, dat Maria Theresia op 13 Ijar (15 Mei) het verbanningsedict had ingetrokken en bepaald, dat de Joden konden blijven, onder nader te maken verordeningen. Het nieuwe reddingsedict zou binnen eenige dagen verschijnen....

En nu begon het leeuur. Allen namen in blijde stemming deel aan de oefening. Doch met bevreemding zag R. Oeri den anders zoo vriendelijken, opgewekten knaap er zwijgend bij zitten. Doodsbleek, met wijd geopende oogen staarde Ruben in de ledige ruimte.

Toen de les geëindigd was en allen opstonden om te vertrekken, riep de leeraar: „Ruben Rothenburg, blijf nog even zitten, ik heb u iets te zeggen."

Nauwelijks waren zij alleen, of de goede leeraar riep Ruben tot zich, legde hem zachtens de hand op het hoofd en vroeg: „Ruben, wat scheelt U? wat is U overkomen? Zeg het mij vrij, mijn zoon, ge zijt een braaf jongeling. Hebt ge verdriet? Als ik kan en God mij bijstaat, zal ik U helpen..."

Toen voer den armen knaap een schok door de leden, als sprong er iets los in zijn hart. Hij sloeg de handen voor het gelaat en, met het aangezicht op de knieën zijns leeraars gebogen, begon hij te snikken, te snikken om een steenen hart te breken. R. Oeri zeide niets, streek zacht met de hand over des jongelings lokken en wachtte geduldig.

Eindelijk hief Ruben de betraande oogen tot den meester op. Eerst in afgebroken zinnen, doch allengskens meer geregeld, verhaalde hij al het gebeurde. „O, meester, mijn vader verbood mij, er over te spreken — maar ik kon niet meer..."

— „Wees bedaard, mijn jongen," zeide R. Oeri, diep getroffen, „laat mij nadenken. Ik kan mij het ongeluk nog niet eens voorstellen. Hoe is het mogelijk! Jonas Rothenburg, de zoon van R. Mousje Rothenburg, arm, doodarm! Wat valt daar te doen? Waarlijk, ik weet

het niet. Ik ken uw vader. Hij neemt geen geschenk. Misschien zou ik heden, op dezen dag der vreugde wegens de intrekking van het besluit der keizerin, wel voor Jonas Rothenburg eenige duizenden guldens bijeen brengen, als ik zijn toestand openbaar maak, maar hij neemt ze niet. . . . hij neemt ze niet. Wat te doen?" . . .

En hij overlegde, overlegde met den veertienjarigen knaap, die door dit paar uur lijdens als tot een man geworden was. Allerlei plannen, leening, geheime schenking — alles zou, afgezien van andere moeilijkheden, afstuiten op het trotsche eergevoel van Jonas Rothenburg . . .

Reeds een paar maal had R. Oeri's vrouw hem ten eten geroepen, en, daar zij van nieuwsgierigheid niet ganschelijk misdeeld was, ook reeds met scherpe oogen telkens even naar binnen geblikt. „Ruben", zei R. Oeri eindelijk, „ik moet er over nadenken, kom van avond nog eens hier. Daar is uw Gemore". Rabbi Oeri nam mij op. Terwijl hij nog even over het vreeselijk geval voortpeinsde, sloeg hij onwillekeurig mijn titelblad, daarna mijn schutblad op, en half — zonder er bij te denken — las hij de in het Hebreeuwsch sierlijk geschreven en door den opperrabbin R. Abraham Worms eigenhandig onderteekende verklaring, alsook daaronder eene, door R. Mozes Rothenburg geschreven en onderteekende, nóg uitvoeriger mededeeling. Beiden behelsden, dat deze de allereerste te Amsterdam uitgekomen Berachot-Gemara was, van de onder leiding van R. Abraham Worms verschenen uitgave Benveniste; dat dit exemplaar, als het eerst ingenaaide, ook het eerst in het licht verscheen en ten huize van den drukker Emanuel Benveniste getoond werd aan R. Saul Morteira, aan R. Jitschak Aboab, en aan R. Menasse ben Israël; dat dit drietal geleerden te zamen met den opperrabbin R. Abraham Worms dit eerste exemplaar in handen hadden gehad, het bezichtigd, ja daarin eenige plaatsen bestudeerd hadden; dat eindelijk dit boek door R. Abraham Worms aan Mozes Rothenburg op 18 Eloel 5404 ten geschenke was gegeven.

Onder het lezen begon R. Oeri opmerkzaam te worden. „Ruben, wacht even! Ik heb een denkbeeld, een flauwe hoop, ik kan nog niets zekers zeggen, maar wellicht is er redding. Kom heden avond bij mij, laat deze נמרה hier. . . . Of neen, neen, dat is verkeerd.

Neem ze mede, zet ze zorgvuldig op de gewone plaats in de kast, en blijf thuis. Misschien hoort ge vanavond wel iets. Vertrouw op God! טוב לחסות בה. Doe niets aan wachten en zwijgen. Als mijn denkbeeld op niets uitloopt, zullen we morgen wel iets anders overleggen . . .”

Zie, geachte hoorders, toen Ruben, half wanhopig en toch getroost, mij weder onder zijn arm nam, deelde mijn papieren gemoed even innig in de oogenblikkelijke verlichting als vroeger in de smarten . . .

Denzelfden avond, omstreeks zeven ure, zat Jonas Rothenburg over zijne handelsboeken gebogen. Om zijn lippen lag de gewone harde bittere trek. In een donkeren hoek der kamer zat de jeugdige Sara — een beeld van ellende; tranen rolden over het bleeke, fijnbesneden gelaat. Aan de tafel zat Ruben met een boek voor zich, maar lezen kon hij niet. Een hoogrood kleurde zijn wangen. Er *zou* iets gebeuren. God zou redding zenden. Rabbi Oeri had het gezegd. Rabbi Oeri's woord was heilig . . . Ik stond rustig in de kast. Een onverklaarbare mengeling van angst en hoop gevoelde ik onder mijn juchtlederen huid, die overigens erg verkleurd was. Het was, als hing mij eene groote beteekenisvolle lotswisseling boven het hoofd.

Daar sloeg de oude hangklok in de gang half acht. Op hetzelfde oogenblik hoorde men den zwaren klopper op de buitendeur vallen. Jonas Rothenburg zag op. Ruben sprong van de stoel. Wie komt zoo laat hen bezoeken? Nog eens viel de klopper. Tweemaal, dat duidde een bezoeker aan, die het recht meende te hebben, zijn ongeduld te doen kennen. Men hoorde de dienstbode de huisdeur openen.

„Sara, ga naar buiten en zie, wie er is.” Een oogenblik later kwam zij weder binnen en deelde verbaasd mede, dat de Heer Aboab da Fonseca de la Penha, Parnassijn der Portugeesch-Israëlietische Gemeente, haar vader verlangde te spreken en in het voorzaaltje wachtte.

— „Verzoek hem hier binnen te komen”, zeide Jonas Rothenburg. De Heer da Fonseca de la Penha trad binnen. Hij was een bejaard man, doch nog vlug in zijne bewegingen. Hij was klein en mager van gestalte, van donker uitzicht, deftig van voorkomen. De heer Jonas Rothenburg stond op en ging den bezoeker te gemoet. Zooals Rothenburg daar zijn gast ontving, rechtop en waardig in het

ruime fraaie vertrek, zou men in hem wel den zelfbewusten rijken koopman vermoed hebben, maar niet den man, die op het punt stond, het leven der diepste armoede te gaan lijden,

— „*Schalom*, heer Rothenburg, vergeef mij, dat ik u op dit late uur kom bezoeken!”

„*Schalom*, heer da Fonseca”, luidde het antwoord, op een toon, waaruit verwondering klonk.

— „Heer Rothenburg”, hernam de bezoeker, „vergun, dat ik zonder omwegen en kort u het doel van mijn komst ontvouw. Ik ben een kleinzoon van vaderszijde van R. Jitschak Aboab, *zichrono liwracha*, en van moederszijde van Rabbi Saul Morteira, *zichrono liwracha*. Mijne vrouw is bovendien eene achternicht van den grooten R. Menasse ben Israël, *zichrono liwracha*. Zij leefde als kind in zijn huis. Welnu, ik heb heden vernomen, dat ge een familieschat hebt, afkomstig van uwen zaligen Opperrabbijn R. Abraham Worms, een *Sepher*, een Berachot-Gemara, die voor honderd jaren, op den dag van de uitgave van den Benveniste-Talmoed in de handen van die vier beroemde geleerden was en door hen als het eerste exemplaar bezichtigd en besproken werd.

„Weet dan, heer Rothenburg, dat ik een zeldzaam kabinet van zeer kostbare familiestukken bezit; het zou mij veel, veel waard zijn, indien ik die familieschat van U zou kunnen verwerven.

„Verontschuldigd... duizendmaal verontschuldiging, dat ik met zulk een vraag tot u durf te komen. Ik wilde eerst iemand zenden, Doch ik bedacht, dat ik, de nakomeling en verwant van die drie beroemde Rabbijnen onzer Kehilla, ruiterlijk en persoonlijk met U daarover mocht spreken.”

Jonas Rothenburg stond verwonderd, eenigszins toornig op. Voor die twintig of dertig gulden — dacht hij — ,die deze schatrijke man hem er voor wilde geven, wilde hij vooreerst die Brochous-Gemore, waaraan zijn vader zoo gehecht was, niet missen. Als het noodig was, kon hij dat wellicht er later ook voor krijgen. In elk geval, wat gaf dien man het recht, hem zulk een aanbod te doen?

— „Heer da Fonseca”, zeide hij koel, „ik dank U, doch ik heb U niet het voornemen te kennen gegeven, mijn huisraad te verkoopen.”

— „Maar, geachte heer Rothenburg, gevoel U toch niet belee-

digd. Zoo bedoel ik het niet. Het geldt hier geen huisraad, het geldt hier een familieschat, waarop ik toevallig heden opmerkzaam werd gemaakt. Het is een antiquiteit, waaraan voor mij persoonlijke dierbare familie-herinneringen verbonden zijn."

Jonas Rothenburg bedacht zich even. Als die man zoo sprak, zou hij er misschien wel tweehonderd gulden, ja, wellicht wel driehonderd gulden voor geven. Daarmede kon hij, als hij verhuisd was, een klein zaakje beginnen. Dat mocht hij niet weigeren, ter wille van zijne kinderen niet weigeren...

— „Heer da Fonseca”, sprak hij, „ik heb achting voor Uwe gehechtheid aan de nagedachtenis Uwer voorvaderen. Ik zou wellicht er toe kunnen overgaan, het familiestuk U af te staan. Doch weet, dat ik dit niet mag doen voor een kleinigheid; dan gave ik het nog liever ten geschenke. Ik kan er echter moeilijk toe besluiten, U, als ware het boek een koopwaar, een prijs er voor te vragen...” En terwijl hij dit zeide, stond hij op, nam mij uit de kast — hij gevoelde niet, hoe ontroerd mijne bladen waren — en reikte mij ter inzage aan den Heer da Fonseca over. Deze nam mij met eerbied ter hand en las de woorden op het schutblad neergeschreven, terwijl alle drie aanwezigen in zonderlinge spanning hem aanzagen. De heer da Fonseca knikte vergenoegd bij het lezen. „Ja, ja, juist zooals men mij gezegd heeft, Jitschak Aboab, Saul Morreira, Menasse ben Israël...” Na eenige oogenblikken legde hij het op tafel. „Heer Rothenburg”, sprak hij, „ik weet, dat ik met een hooggeacht en aanzienlijk koopman spreek, voor wien duizend gulden een kleinigheid is. Ik heb eerbied voor U en voor dit kleinood mijner familie. Ik vraag u dus, of gij de goedheid wilt hebben, mij dit boek, dezen Uwen familieschat, voor *tienduizend* gulden af te staan? ...”

Jonas Rothenburg gaf geen antwoord. Hij kon niet. Het was, als draaide het vertrek met hem om; als moest hij zich onmiddellijk nederwerpen voor den Eenigen Eeuwigen God, tot wien hij gisteravond gebeden had. Het was, als voelde hij plotseling zijne ziele smelten, smelten tot een stroom van tranen...

Hij bedwong zich, nam mij op, las met een onbeschrijfelijke aandoening de woorden op het schutblad en reikte mij toen zwijgend

aan den heer da Fonseca over. Deze zag eenigszins verwonderd op. „Dus gij laat mij dit kleinood voor tienduizend gulden?”

Jonas knikte toestemmend. „Welnu”, ging da Fonseca voort, „mag ik U dan (en hij haalde een kleine portefeuille uit zijn borstzak te voorschijn), mag ik U dan deze tien banknoten op de bank van Amsterdam, ieder groot duizend gulden, ter hand stellen?”

„Ik dank U”, sprak Rothenburg. Meer kon hij niet uitbrengen. Dwarrelend joegen de gedachten door zijn hoofd. Hij kon het niet vatten. „Gered! gered!” fluisterde hij onhoorbaar. Hij begreep het niet. Hij kon natuurlijk niet vermoeden, dat R. Oeri hedenmiddag een bezoek had gebracht bij den millionnair, den heer da Fonseca, een der rijkste leden der Portug. gemeente, die hem juist bekend was en die hem meermalen zijne verwantschap met de drie Portug. Israëli. Rabbijnen had uiteengezet. Jonas Rothenburg kon niet weten, dat R. Oeri den heer da Fonseca en zijne echtgenoot, onder het zegel van geheimhouding, met diepen ernst en nadruk op dien eenigen en kostbaren familieschat had opmerkzaam gemaakt, die door den aanzienlijken koopman Jonas Rothenburg misschien voor tienduizend gulden, maar zeker niet voor minder, zoude worden afgestaan...

— „Hebt gij papier en pen bij de hand?”, vroeg de heer da Fonseca, verbaasd over het zwijgen van den heer des huizes. Ruben, die met vuurrood gelaat ter zijde stond, sprong op, reikte schrijfgereedschap aan. De heer da Fonseca zette zich neder, schreef eene verklaring in de Nederlandsche taal, waarin Jonas Rothenburg het Talmoed-exemplaar, dat enz. enz., in geheel eigendom afstond aan Gabriël van Jahacob Aboab da Fonseca de la Penha voor de somma van tienduizend gulden.

„Mag ik nu twee verzoeken doen?”, begon da Fonseca weder, „Ik zie, ge zijt eenigszins zwijgend en bedroefd, dat gij U tot den afstand liet overreden. Laat het U geen leed doen. Ik zal het geschenk Uws vaders in zeer hooge eere houden. Gelieve dit papier met Uwe handteekening te vereeren. En schenk mij vervolgens het genoeg, bij de spaarpotpenningen uwer twee lieve kinderen een kleinigheid te voegen”. En een nieuwe banknoot van duizend gulden uit zijn brieftasch nemend, vouwde hij die sierlijk op en gaf

ze den ontstelden Ruben in de hand. Hij stond op. „Ik ben U dankbaar, dat ge aan mijn wensch hebt voldaan. Wees zoo goed, den schat gereed te leggen. Ik zal ze over een uur laten halen”. En hij wendde zich naar de deur, verbaasd, ja eenigszins gekrenkt, dat men hem alleen liet weggaan. Want alle drie personen, vader en twee kinderen, stonden als aan den grond genageld.

Doch toen de huisdeur met een zwaren slag in het slot viel, zag Jonas Rothenburg zijne kinderen aan met schitterende oogen. „Kinderen!” riep hij „kinderen! Ruben, Sara, laat ons God danken”. En hij opende zijn armen; zijn kinderen lagen aan zijn hart, alle drie weenden tranen van geluk en dankbaarheid...

En de ijskorst, die zich had gezet om het hart van dien zestigjarigen man, werd week, zooals één dag van krachtige Aprilzonnestralen hoopen sneeuw doet smelten. In plaats van de hardheid en kilheid, die zich in die jaren daar had opgehoopt, kwam er zachtheid, warmte, en alle bitterheid verdween...

Zie! geachte hoorders, een boek kan niet weenen, ook niet zingen. Maar in mijne bladen weende het uit weemoed om het heengaan uit het huis Rothenburg, doch jubelzang klonk in mij om de Goddelijke redding.

En toen de eerste ontroering bedaard was, zag ik van de tafel, van het papier uit, waarin ik zorgzaam gewikkeld was, Jonas Rothenburg zitten met een gelaat, zoo stralend van geluk, als ik hem in geen tien jaar had aanschouwd. Om de schouderen zijner kinderen hield hij zijn armen geslagen en eensklaps begon hij met een diepe, maar nog schoone stem te zingen: קול רנה וישועה

באהלי צדיקים. ימין ה' עשה חיל. ימין ה' רוממה.

ימין ה' עשה חיל. לא אמות כי אחיה, ואספר

מעשה יי. יסר יסרני יי ולמות לא נתנני

En zijne kinderen, Ruben en Sara, — onder tranen zongen zij mede. Wezenlijk, waarde hoorders, als ge het hadt gezien, uw oog ware ook niet droog gebleven...

Een half uur later kwamen twee jongelieden, bloedverwanten des heeren da Fonseca, mij halen. Een sierlijke doos hadden zij medegebracht. Daarin werd ik gelegd... Hard viel mij het afscheid,

maar toch glansden mijn bladen, toch trilden mijn hengsels van zaligheid en vreugde, over de redding, die ik aan het huis Rothenburg gebracht had. Ik wist, ik had de overtuiging, dat de geest van R. Abraham Worms uit *Gan Eden* met welgevallen neerzag op den zegen van zijn geschenk van voor honderd jaren... Het huis Rothenburg zag ik nimmer weder.

Zeër geëerde hoorders, die mij zoo goedgunstig volgt tot hier, vergunt mij in een slotwoord een paar vliegende tijdsprongen...

Eerst een sprong van een eeuw: 1744—1844. Zonneschijn had ik in huis. Ik woonde in een paleis, eerst bij den heer da Fonseca, later bij zijn nakomelingen. Ik werd zelden gebruikt, doch vaak beschouwd en bewonderd.

Daar buiten was wisseling der tijden. Israël in Nederland breidde zich uit.

Ik zal u van de groote staatkundige verandering van het Nederlandsche Israël, die in 1796 een aanvang nam, niets verhalen. Dat ligt niet op mijn weg. Maar de studie van mijn inhoud begon te verslappen, toen de negentiende eeuw begon. De geest, die in mij woonde, de geest van een echt Talmoedisch Jodendom, de geest des traditioneeelen geloofs van Israël — die geest heeft moeten strijd gaan voeren met richtingen en denkbeelden, die hem wilden ondermijnen.

En als ik den tweeden sprong der tijden, van 1844 tot op dezen dag, volbrengende, dan is er donkerheid voor mij zelf. Mijne persoonlijke grootheid is geheel verdwenen.

De familie da Fonseca ging achteruit. Mijn laatste eigenaar kende mij niet meer. Ik kwam eenige jaren op een zolder te liggen onder andere oude boeken. En helaas! mijn schutblad heb ik verloren, en daarmee verdween mijn glans en mijn kroon. Niemand weet meer iets van mijn vroegere uiterlijke grootheid. En mijn *innerlijke* grootheid — die schatten de menschen niet. Van al mijn glansvol bestaan is niets overgebleven — dan een doodeenvoudige oude **ברכות** **נמרא**, die voor eenige jaren op een auctie voor eenige stuivers werd verkocht.

En hoe is het buitenaf? Hoe is het met den geest des Talmoedi-

schen Jodendoms, waarvan mijn inhoud toch een der mede-vertegenwoordigers is? Welzeker, de strijd duurt voort. *Vaak scheen ook die geest in een hoek eens ouden zolders te zullen worden neergelegd of voor een weinig penningen te worden verkocht.* Maar neen! daarbuiten straalt de zonne weder. De geest des traditioneelen Jodendoms sterft niet. Hij leeft. En heden avond wordt mijner gedacht in een kring van jongelingen uit Israël, die opstaan en strijden en handhaven het goddelijke woord, dat ik mede vertolk;

een kring van jonge zonen Israëls, die in mij, den Talmoed, blijven zien het eeuwige geloofsboek Israëls, dat nimmer oud wordt en altijd jong blijft;

die weten en te aller aanhoore betuigen, dat er wel van een oude Berochous- **בְּרַח** kan worden verhaald, maar nimmer van een verouderden Talmoed;

een kring van jongelingen, die mij blijven kennen en beoefenen, maar zeer zeker eeren en achten en erkennen: als den bodem van Israëls bestaan, als het klassieke geloofsboek, door welks waarheid Israël blijft het volk Gods, als het standaard-werk des traditioneelen Jodendoms, een standaardwerk, dat nimmer zal ondergaan ... Neen! Nimmer! Goddank!

Polemiek

EEN BLIK IN TALMOED EN EVANGELIE

Fragment uit de polemieek met Professor Oort).*

Vers) 33-37. Ook hebt gij gehoord, dat er gezegd is tot de ouden: Gij zult geen meineed plegen, maar den Eeuwige uwe eeden houden. Maar ik zeg u: zweert in het geheel niet, noch bij den hemel, want hij is de troon Gods; noch bij de aarde, want zij is Zijne voetbank; noch bij Jerusalem, want het is de stad des grooten konings, noch zult gij zweren bij uw hoofd, want gij kunt geen enkel haar wit of zwart maken. Uw woord zij ja ja, neen neen, al wat daarboven gaat, is uit den Booze (1).

Ik heb vrs. 37 onderstreept. Immers Prof. Oort schrijft in zijn antwoord aan mij op blz. 7 aldus:

„Om iets te noemen, de ideale zedeleer van Matth. V zou, geloof ik, in den Talmud een vreemd figuur maken. Verbeeld u J.s' spreuk: „Uw woord zij ja ja, neen neen; al wat daarboven gaat, is uit den Booze” midden in het tract. Nedarim met zijn onderscheidingen tusschen geldige en niet geldige eeden en geloften, met zijn regeling van de *reservatio mentalis*”.

Er schijnt dus volgens Prof. Oort scherpe tegenstelling te bestaan tusschen de moraal dezer verzen en die van den Talmoed. Open echte eerlijkheid aan den kant van het Evangelie, en „*reservatio mentalis*”, geldige en niet geldige eeden, m.a.w. listige oneerlijkheid, slinksche streken, bedriegerij, door de wet geregeld, aan den kant des Talmoeds.

* Uit: *Een Blik in Talmoed en Evangelie*, Amsterdam, 1881, pag. 84-101

1) Anderen vertalen: „*is uit het booze*” = *is boos, is slecht*. Het komt mij voor, dat dit met den Griekschen tekst wel beter overeenkomt. Doch hield ik mij aan de vertaling: „*is uit den Booze*”, in navolging van Prof. Oort, die *bier* zeker eenige bevoegdheid bezit. Want de vraag, of hier ἐκ τοῦ πονηροῦ = ἐκ τοῦ διαβόλου is, wordt eene dogmatische, en be- treedt dus het gebied der zuiver Christelijke theologie.

Ik zal dan ook straks bij dit punt nog moeten stilstaan. Ik zal aantonen, dat „uw woord zij ja ja, neen neen” letterlijk in den Talmoed voorkomt, dat de onwrikbare eerlijkheid, die in den Talmoed wordt geleerd, elke *reservatio mentalis* een bedrog noemt; dat Prof. Oort niets deed dan nazeggen, wat hij in oude verklaringen van het N. Testament had zien staan, zonder dat hij in staat was, ook maar één woord van hetgeen hij zeide, aan de waarheid te toetsen. Ik zal aantonen — ik moet het harde woord nog eens bezigen — des heeren Oorts diepe onwetendheid en weergaloozen eigenwaan.

Laat mij echter vooraf vers 33-37 in hun eenvoudige beteekenis lezen, en de Talmoedplaatsen aanhalen, waarin hetzelfde staat.

De gezonde natuurlijke zin dezer verzen is m. i. eenvoudig deze: De wet straft meened. Zoo men echter zijne eeden houdt en „aan den Eeuwige vervult”, dan is het goed. Zoo zegt *de wet* (Exodus XX, 7, Leviticus V, 4-5, XIX, 12; Numeri XXX, 3). Maar de zede-leer gebiedt: Zweer in het geheel niet; misbruik Gods naam niet, door bij al wat gij zegt, bij elke bevestiging, die gij uitspreekt, bij elke belofte, die gij geeft, den naam des Eeuwigen aan te roepen [iets, dat toen uit de Romeinsche en Joodsch-Hellenistische kringen ook in de specifiek Joodsche kringen en onder het volk doordrong]. En of gij al den naam Gods zelf niet noemt, maar „bij den hemel”, „bij de aarde”, bij uw hoofd of iets dergelijks zweert, het is hetzelfde als een eed met Gods naam. Uwe eenvoudige verzekering zij genoeg. Uw *ja* zij een oprecht *ja*, uw *neen* een oprecht *neen*, zij mogen geen eed behoeven, om waar te zijn.

Deze zede-leer volgt eigenlijk reeds uit den Bijbel, waar herhaaldelijk een valsche verklaring even misdadig geacht wordt als een valsche eed. Zie bijv. Leviticus V, 21-22; XIX, 11-12; Numeri XXX, 3; Deuteron. XXIII, 22-24. In den Talmoed — en vooral, heer Oort, in het tractaat *Nedarim* — vinden wij deze leer duidelijk terug:

Nedarim 7b: R. Chanina deelde de volgende sententie van Rab mede: Wanneer een schriftgeleerde hoort, hoe iemand zonder noodzaak Gods naam aanroept, hij legge hem in den ban; hoort hij het stilzwijgend aan, dan verdient hij zelf in den ban gelegd te worden.

R. Abba verhaalt, dat hij er eens bij tegenwoordig was, toen Rab Hoenna eene vrouw, door wie hij den naam Gods zonder noodzaak hoorde aanroepen, in den ban deed. Eenige oogenblikken later hief hij den ban weder op. [Het was slechts eene scherpe en krachtige wijze van afkeuring.]

Nedarim 8a: In één geval — zoo deelde R. Gidal ook als een gezegde van Rab mede — is het geoorloofd, zijne verzekering met een eed te staven: *wanneer men namelijk zich iets goeds voorneemt*, want de Psalmist zegt (CXIX, 106): „Ik zweer het, en zal het ook vervullen, Uwe gerechte voorschriften in acht te nemen”. Waartoe, zoo luidt de vraag, is hier een eed noodig? Ligt de beëdigde verplichting tot het goede niet reeds op ons, van den dag, toen wij om den Sinaj stonden? — Wel zeker. Maar de eed bij een goed voor-nemen is ons hier geoorloofd, wanneer wij daardoor die goede gedachte van meer bindende kracht voor ons zelf willen doen zijn.

Nedarim 8b: Er staat geschreven (Malachi III, 20): „*Over u, die Mijnen naam vreezen, zal de zonne des heils opgaan*”. Dit wijst op hen, die het streng vermijden, Gods naam aan te roepen bij hunne verzekeringen.

Nedarim 9a: „*Geloften der goddeloozen*”. Zoo noemt men die geloften, die men beschouwd wil hebben als een eed, omdat de goddeloozen gewoon zijn, bij hunne verzekering steeds een eed te voegen. Bij de „geloften” der rechtvaardigen wordt aan geen eed gedacht, omdat deze de kracht hunner geloften niet in den uiterlijken vorm zoeken.

Gittin 35a: Eens — in een tijd van hongersnood — gaf iemand aan een weduwe een gouden Denar in bewaring. Zij bewaarde dit goudstuk in den meelbuidel. De Denar kwam daardoor onder het meel, en eindelijk in een brood, dat door de weduwe aan een arme werd weggegeven. Na eenigen tijd kwam de eigenaar van het goudstuk en vroeg het op. Het werd natuurlijk niet gevonden. Toen riep de weduwe uit: „Moge het vergif des doods een mijner kinderen treffen, wanneer ik iets van uw goudstuk genoten heb.” Weinige dagen later stierf een harer kinderen. — Toen de schriftgeleerden dit geval vernamen, zeiden zij: „*Ziet! zoo zwaar wordt*

bij gestraft, die bij zijne verzekering eeden voegt, zelfs al behelzen zij volle waarheid". Hoe streng zal de straffe zijn van hem, die valsche eeden zweert!

Sjeboeoth 35a: Niet alleen het noemen van Gods naam stempelt den aanroep tot eed, maar ook elk ander woord, dat aan Hem doet denken ⁽²⁾.

Sjeboeoth 36a: *Uw NEEN! en uw JA! bindt u als een eed.*

Wanneer men, voegde Raba er bij, *{met versterkende herhaling}* zegt JA, JA! NEEN, NEEN! *dan is het wettelijk verbindend, als had men gezworen.*

Baba Metsia 49a: *Er staat geschreven (Levit. XIX, 36): „Een oprechte Hin (vloestof-maat) zult gij hebben*". Waartoe dit? Is dit gebod niet reeds opgesloten in dat van den Ephraïm (inhoudsmaat)? ... *Dit wijst u op uw JA en uw NEEN* ⁽³⁾. *Uw JA zij een oprecht en eerlijk JA, uw NEEN zij een oprecht en eerlijk NEEN. — Dat wil zeggen, verklaart Abaji, dat niet het eene zij in uw mond en het andere in uw hart.*

Ik heb die drie laatste citaten gecursiveerd. Daar staat dan toch dat vers 37 letterlijk in den Talmoed! „Verbeeld u", roept Prof. Oort uit, „die spreuk midden in de reservatio mentalis"! Maar zij staat daar, heer Oort! op verschillende plaatsen, ook *midden in Sjeboeoth*, het tractaat over „de eeden"! ...

Maar hoe komt dan Prof. Oort aan dezen uitroep? zal menig lezer vragen. Die apodictische bewering van de onvereinigbaarheid van dit vers 37 met den Talmoed moet toch haren goeden grond hebben? Die bewering, zóó uitgesproken, onderstelt eene overtuiging, en zulk eene overtuiging is toch geen zwevende vlin-

²⁾ Ik zal straks de gelegenheid hebben, op dit citaat terug te komen, en er op te wijzen, hoe de *strafwet* hier alweder strenger formulering eischt, en precies omschreven wil hebben, wanneer de eene mensch het recht heeft, den anderen mensch wegens een valschen eed te straffen.

³⁾ Met een woordspeling, die voor den Hebreëwschen toehoorder dadelijk te vatten was. *Hin* is de maat, die *oprecht* moet zijn. *Hen* beteekent *ja*, dat ook oprecht moet zijn. Met een geestige wending doet de schriftgeleerde hier uitkomen, hoe het zoo treffend omschreven gebod der strikte eerlijkheid in Levit. XIX tevens gebiedt, eerlijk te zijn met het woord. — Deze sententie in *Baba Metsia* is *zeer oud*. Stijl en taal bewijzen het.

der, die men vangt — schermend een oogenblik met de hand in de lucht?

Welzeker niet. Verre zij het van mij, eene dergelijke losheid van wetenschappelijke convictie bij een geleerde te onderstellen. Prof. Oorts overtuiging in deze steunde op een — in den regel althans — bruikbaar fundament, en wel — op *autoriteits-geloof*. Maar helaas! de uitkomst bewijst, dat het fundament a priori niet goed was, de ingenieur-autoriteit bleef op dit punt in gebreke, legde hier een zandgrond-fundament, en — men weet het — „*struikelt de helper, valt de geholpene*”.

Terwijl de verzen 33-37 niets behelzen dan de eenvoudige gedachte: „*De wet straft enkel meened, maar de zedeleer verbiedt elk lichtzinnig zweren, want het is een schennis van den eerbied voor God; het eerlijke woord zij genoeg*”; terwijl die gedachte zooals wij aantoonen, juist zóó en herhaaldelijk in den Talmoed voorkomt — worden door de verklaarders van het N. Testament uit deze verzen weder scherpgepunten wapenen tegen „de leer der Phariseën en Schriftgeleerden” gesmeed.

Zij redeneeren allen — de een iets harder, de ander iets zachter van uitdrukking — ongeveer aldus: De woorden in vers 33: „gij zult den Heere *uwe eeden houden*” zijn misschien wel als de toevoeging der schriftgeleerden op te vatten. Immers het Phariseesche stelsel der eeden en geloften ziet alleen een misdaad in het niet houden eener gelofte *aan GOD gedaan*, in het schenden van een eed, *waarbij GODS NAAM is aangeroepen*. Maar „*overigens is meined bij hen iets onschuldigs*”. Men vergelijkte slechts Matth. XV, 5 en XXIII, 16-22. Dan blijkt het, hoe de Phariseën „*alleen uit voorliefde voor de hiërarchie*” tegen het schenden van godsdienstige geloften en van bij God gezworen eeden optraden; maar de innige zedelijkheid en ware eerlijkheid, die elke geschonden belofte, elk onwaar woord verafschuwt, kenden zij niet. Hunne „*subtiele wetsontduikende casuïstiek*”, „*die den eenen eed wel, den anderen eed niet bindend beschouwt*”, „*die de eene gelofte heilig, de andere zonder waarde oordeelt*”, „*die leerde, dat men den schijn kon aannemen van een eed te doen, zonder wezenlijk er een gedaan te hebben*”, „*kon wel strekken om onnoozelen te bedriegen, die meen-*

den, op eene beëdigde verklaring te kunnen vertrouwen" (4), maar open ronde eerlijkheid vond daarin geen plaats.

Voor al die beschuldigingen moest men ook eenige bewijspplaatsen aanbrengen. Men vond twee Misjna's (Nedarim V, 6; IX, 1) waarin men in verband met Matth. XV, 5 meende te lezen, *dat eene gelofte, om zijne ouders niet te eeren, eene geldige gelofte was*. Men vond eene andere Misjna (Sjeboeoth IV, 13), die leeren moest, *„dat een eed bij den hemel, bij de aarde niet bindend was”*. Men zocht in Maimonides' rituaalcodex en vond, dat deze nog verder ging dan de Misjna en aannam „dat een eed „bij den hemel” of „bij de aarde” niet bindend was, zelfs al dacht men daarbij aan den Schepper van hemel en aarde”. (5)

Welnu, tegen die „*depravaties der Phariseërs*”, tegen die „*casuïstische oneerlijkheid*” moet nu de bergrede in deze verzen optreden. Terwijl de leer der Phariseëen, resp. de Talmoed, door al die restricties en wettelijke immoraliteit „*het lichtzinnig zweren niet*

4) Al wat ik hier cursiveerde, staat letterlijk in verklaringen op het N. Testament bij deze plaats of bij Matth. XV, 5 en XXIII, 16-22. — Ik heb niet die commentaren opgezocht, die den Talmoed het meest vijandig waren. Integendeel, onder hen, die voor mij beschikbaar waren, bepaalde ik mij vooral bij Tholuck, de Wette, Stier en v. d. Palm. De wetenschappelijke richting dezer mannen is waarlijk niet verketterend, en gaat zeker niet met de middeleeuwsche Talmoedverbranding mede. Zij staan in geestverwantschap veeleer naast Reuchlin en de Humanisten. Daarbij representeren zij in zeker opzicht de school, waarin Prof. Oort geleerd heeft. Ten minste, een enkele blik in *Oort en Hooijkaas' Bijbel* (N. T.) overtuigde mij, dat ik de bron van Prof. Oorts beschouwing over „de leer der Phariseëen” gerust bij hen mocht zoeken. Ware de samenstelling van dit geschrift niet door mijne ongesteldheid en andere omstandigheden reeds te veel vertraagd geworden, ik zou misschien nog andere verklaarders opgezocht en geraadpleegd hebben. Nu koos ik slechts onder de mij bekende.

5) Hoe het komt, dat *meestal* alleen de Misjna en Maimonides geciteerd worden, ligt voor de hand. Van de Misjna bestaat de volledige Latijnsche vertaling van Surenhuis. En van Maimonides zijn ook eenige tractaten in het Latijn vertaald. Zoo werd *Maimonidis constitutiones de iurejurando* (Lugd. Bat. 1706) door Dittmar (een leerling van Surenhuis) uitgegeven. Voor den Talmoed zelf moest men zich helpen met betrekkelijk spaarzame en niet zeer onpartijdige verzamelingen van Buxtorf (Lex. Talm. et Rabb.), Schöttgen (Horae Hebr. et Talm.), Lightfoot (Horae Hebr. et Talm.) en Otho (Lexic. Rabb.-phil.) Het groote boek zelf raadplegen kon men niet. Daardoor bleven de oude dwalingen overgeërfd voortleven. Tegen wezenlijke, niet geleende kennis zouden zulke enorme dwalingen op den duur niet bestand zijn geweest.

alleen toeliet, maar zelfs begunstigde", wordt in het N. Testament daartegenover geleerd, hoe „*de echte eerbied voor God en de waar- digheid van een waarheidlievend karakter eischt, dat men zich in plaats van gedachtelooze eeden te doen tot een ernstige verzekering beperke*".

Zoo spreken de verklaarders van het N. Testament. Ook die ver- klaarders, waarbij Prof. Oort met zoo veel duizenden ter schole is gegaan, wier richting hij eert en tracht voort te zetten ⁽⁶⁾. De bron der wijsheid, die Prof. Oort ter markt bracht, is dus bekend. Zijn oordeel over den Talmoed, zijn dogma van de onvereinigbaarheid der bergrede-zedeleer met de Talmoedische, zijne verklaring om- trent de onmogelijkheid, dat vers 37 in den Talmoed voorkomt, zijne „*wetenschappelijke overtuiging*" omtrent de onzedelijke strek- king, die in den Talmoed den boventoon voert — het is alles wijsheids-water, geschept uit den rijken stroom van aantekeningen bij het N. Testament.

Ik zal geene lange theologische discussie gaan houden. Ik zal kor- telijk enkele punten constateeren. De Misjna in Nedarim IX, 1 spreekt volstrekt niet van een gelofte, gericht tegen den eerbied voor de ouders. De letterlijke Latijnsche vertaling zonder begrip van de termen gaf waarschijnlijk aanleiding tot die misvatting.

Iets dergelijks is het geval met de plaats Nedarim V, 6. De aan- gehaalde Misjna IX, 1 bewijst juist het tegendeel, bewijst, hoe de eerbied voor de ouders elke gelofte kan doen opheffen en krachte- loos maken, als die eerbied daardoor eenigszins wordt aangerand ⁽⁷⁾.

En wat nu de Misjna in Sjeboeoth en de plaats uit Maimonides aangaat, daarbij heeft men in de eerste plaats alweder de groote fout begaan, *strafwet* met *zedeleer* te verwarren; een fout, die — ik kom er altijd weêr op neder — daarom zoo belangrijk is, omdat men dan de *zedeleer* uit het Evangelie tegenover de Talmoedische *strafwet* plaatst, en dus tot volkomen onrechtvaardige resultaten moet komen. Maar *daarenboven* heeft men hier de bedoelde Misjna

⁶⁾ Zie noot 4.

⁷⁾ Hier is namelijk sprake van een „*janua ad poenitentiam*". Wie de Hebr. bronnen niet raadplegen kan, zie Surenhusii Mischna III. Tract. de votii IX, 1. De Misjna V. 6 spreekt van de *vota prohibitionis* (נדר' אסר) Num. XXX, 3). Cf. Surenh. III. Praef. Tract. *Nedarim* en *Nedar*, I, 1.

en de passage uit Maimonides — de eene *vervalscht*, de andere *onvolledig* teruggegeven, *terwijl eene juiste en volledige teruggave van diezelfde plaatsen tot het juist tegenovergestelde resultaat had geleid*. — De Talmoedische zedeleer zegt: „Zweer in het geheel niet; uw JA en NEEN zij genoeg, want ook deze binden als een eed. (Vgl. de boven aangehaalde plaatsen, pag. 87 en 88 *). Doe geene geloften. Geloften doen is eene verkeerde vroomheid. Wie geloften doet, wordt een zondaar genoemd. Het is, als stichtte hij een altaar voor God op onheiligen grond” enz. Zie Nedarim 9a, 20a, 22a, 59a, 60b, 77b, Jebamoth 109b, Gittin 46b etc.

Maar de strafwet is van de zedeleer gescheiden. De wet straft alleen *meineed*. De rechter, dat wil zeggen, de eene mensch, geropen, om den anderen mensch materieel te straffen, acht zich niet tot een vonnis bevoegd, wanneer hij niet zeker weet, dat het feit, door de wet bedoeld, ten volle is geschied. De rechtsgeleerde op den zetel der justitie heeft alleen te vragen, of de beschuldigde zich aan *meineed* schuldig maakte in dien vorm, dat hij onder de termen der strafwet valt. Vandaar „de geldige en niet geldige eeden en geloften” „geldig of niet geldig” — voor de strafwet!

En nu lieten zich de commentatoren van het N. Testament door hunne traditioneel geworden beschuldigingen verleiden, *die plaats in Sjeboeoth te vervalschen*. Zij deelen mede, dat er staat: de eed „bij den hemel” „bij de aarde” is niet bindend. Doch wat staat er inderdaad? „Had hij gezworen „bij den hemel” „bij de aarde”, dan is hij vrij van straf. [Men spreekt hier natuurlijk van een in het dagelijksch leven — niet gerechtelijk — gedanen eed, die niet gehouden werd.] Is dit niet eene tekstvervalsching te noemen? (8)

Nog zonderlingler deed men met de plaats uit Maimonides. Terwijl hij bezig is te verklaren, *wat de wet verstaat onder een geschon-*

*) Hier blzz. 88 en 89 (J. T.).

8) De Hebreeuwsche woorden luiden: **בשמים ובארץ. הרי אלו פטוריין** „per coelum et per terram, tunc liberi sunt”. Wanneer Maimonides zegt: „non est juramento” (**אין זו שבועה**) gaat hij inderdaad een stap verder, maar altijd op streng juridisch standpunt, zooals dadelijk blijkt.

den eed, en mededeelt, dat eene betuiging met bijvoeging „bij den hemel”, „bij de aarde” door de strafwet niet als een eed beschouwd wordt, verlaat hij voor een oogenblik zijn rol als juridisch codificator. Hij is bevreesd, dat hier iemand eene verkeerde gevolgtrekking zou kunnen maken, en laat dus in dezelfde § 3 dadelijk volgen: *„Ofschoon dergelijke eeden voor de wet geene eeden zijn, zoo is men toch verplicht, hem, die zoo zweert, met kracht op het zondige er van te wijzen en het volk te leeren, ook met deze eeden niet lichtzinnig om te gaan. Men zegge hun, dat het moreel wel degelijk een eed is en handele ten opzichte der vervulling of niet vervulling met die eeden als met wettelijke eeden.* En in hetzelfde hoofdstuk § 12: *„Het is voor den mensch een gewichtig punt van zedelijkheid, in het geheel niet te zweren. Wie die zedewet overtreden heeft, en heeft gezworen, hij lijde zelfs smart en houde zijn eed.*

Waarom nu hebben de verklaarders slechts het enkele juridisch advies uit § 3 gelicht, en al het andere weggelaten? Waarom gaven zij de Misjna vervalscht terug? Niet eens misverstand of verkeerd begrepen passages waren hier mogelijk; het stond in 't Latijn goed te lezen. Waarom *lazen* zij dus niet, wat er stond? Waarom wilden zij *niet* zien, dat precies dezelfde gedachte van Matth. V, 34-36 ook in de Misjna te lezen is en nog duidelijker, beantwoordende aan den geest des Talmoeds, bij Maimonides wordt geleerd: *„dat zulke eeden strafrechterlijk niet, maar ZEDELJK WEL eeden zijn”?* Waarom citeeren zij uit de voor hen liggende Latijnsche *Misjna* en *Maimonides* niet DIE plaatsen, waaruit klaar en helder blijkt, *dat elke eed of gelofte, die een gebod of verbod der H. Schrift — dus ook het gebod zijne ouders te eeren — te niet wil doen, daardoor van zelf krachteloos en zonder waarde is?*

Wat bedoel ik met al die vragen, en met zooveel andere, die mij in de pen zweven? Wil ik daarmede al die verklaarders voor de rechtbank der historie dagen *wegens opzettelijke onrechtvaardigheid en laster met voorbedachten rade? Volstrekt niet.* Enkelen brachten verkeerd begrepen en tendentieus verminkte citaten aan, geschikt gemaakt, de verdorvenheid des Talmoeds te bewijzen. En de meesten schreven diezelfde traditioneel geworden onjuiste plaatsen met

diezelfde onrechtvaardige gevolgtrekking over. Ziedaar het fundament van Prof. Oorts wetenschappelijke overtuiging in deze. Hij schreef „autoriteitsgeloovig” na, wat hij in zijne leerboeken over het N. Testament had gelezen, en gelooft zonder twijfel zelf aan die door overschrijven verkregen convictie. Of eene zoodanige methode wetenschappelijke waarde heeft, of zij overeenkomt met het voorkomen van een professor in Orientalia, die op zelfbewusten toon verklaart, de Talmoedcitaten der Joodsche Rabbijnen te kunnen controleren — moge de lezer beslissen.

Eén punt in Prof. Oorts vernietigend vonnis trof mij bijzonder. Het getuigt aan den eenen kant onwedersprekelijk van de incompetentie des schrijvers, en aan den anderen kant doet het denken aan den naïeven moed van een *enfant terrible*, met dit onderscheid, dat het *enfant terrible* hier onwaarheden spreekt. „*Reservatio mentalis*” is, zooals men weet, de Latijnsche naam voor een immoraliteit, die daarin bestaat, dat men een plechtige verklaring of eed, die men aflegt, door eene nevenbedoeling, die men innerlijk aan het gesproken woord hecht, voor zich zelf ongeldig, krachteloos, dus niet verbindend maakt, en daardoor de tegenpartij, die op den natuurlijke zin afgaat, bedriegt. Nu spreekt de Leidsche hoogleeraar op blz. 7 van „het tractaat Nedarim met... zijn regeling van de *reservatio mentalis*”. De beschuldiging dus van een zoo zedeloos bedrog wordt zoo maar als een uitgemaakte waarheid den Talmoed naar het hoofd geslingerd, met zulk eene onverstoorbare bedaardheid wordt van een *wettelijke regeling* van zulk eene immoraliteit gesproken, alsof inderdaad de heer Oort zoo iets in dit Tract. Nedarim gelezen had. Het is inderdaad een zeldzaam psychologisch verschijnsel, wellicht minder zeldzaam op wetenschappelijk gebied, eene *pure inventie* van zulk een beteekenis te goeder trouw — want daaraan twijfel ik geenszins — als *pure waarheid* te hooren verkondigen, door overtuiging verkregen.

Nu heeft Prof. Oort die inventie ergens gelezen. De oorspronkelijke uitvinder had een Talmoedischen spijker gezocht, waaraan hij zijne nieuw vervaardigde insinuatie tegen den Talmoed kon ophangen, en vond toen niets gemakkelijker, dan *die* plaats uit Nedarim daarvoor te kiezen, waar *inderdaad* van „*reservatio mentalis*”

sprake is, waar ze namelijk als nietswaardig bedrog gekenmerkt wordt, waar men dergelijke onzedelijke practijken a priori onschadelijk en onmogelijk zoekt te maken. Dat daar nu het tegenovergestelde stond, hinderde den fantasie-rijken ontdekker niet. *Reservatio mentalis* stond in den Talmoed. Dit was genoeg. Met een weinigje tekstvervalsching van een paar uit het verband gerukte zinsneden zou het nu wel gaan, in den Talmoed „de regeling der *reservatio mentalis*” te plaatsen. De heer Oort schrijft goedgeblooig over en „spricht ein grosses Wort gelassen aus”; „het tractaat *Nedarim* met zijne regeling van de *reservatio mentalis*”!

Ik sla die plaats in *Nedarim* op:

Nedarim 24b, 25a: [De kwestie wordt behandeld, of een eed, aan eene onmogelijkheid verbonden, een wettelijke eed kan genoemd worden.] Raba verklaart als voorbeeld dat de eed luidt: Ik zweer, deze vruchten voor mij als ongeoorloofd te beschouwen, wanneer ik niet heden op den weg zoovelen zag, als er bij den uittocht uit Egypte waren. Dit is een overdrijving met de bedoeling: zeer veel menschen. — „Is dit zoo zeker”, vroeg Rabina, „dat dit voorbeeld goed is? Misschien bedoelt de spreker, dat hij een mierenleger op den weg zag. In zulk een geval is de letterlijke bedoeling wel mogelijk.” „Neen!” luidt het antwoord: „Een gedane eed heeft de natuurlijke beteekenis, die wij aan de woorden hechten, niet de onnatuurlijke bedoeling, die hij voor zich er aan verbinden kan.”

„Is het waar”, wordt nu gevraagd, „dat de eigen, niet natuurlijke bedoeling van hem, die den eed doet, van zelf geheel zonder beteekenis is? Men heeft het immers, ten einde zulke practijken tegen te gaan, noodig geacht, in te stellen, dat bij eedsaflegging de rechter vooraf tot hem, die den eed zoude doen, plechtig verklaart: „Weet wel, dat de eed, dien wij U zullen doen zweren, niet de beteekenis heeft, die gij in uwe gedachte misschien er aan hecht, maar alleen die beteekenis bezit, door ons en door de rechtbank in het algemeen aan de woorden, die gij spreken zult, verbonden.” Is dit niet, om te voorkomen, dat iemand bijv. met een eed de betaling van een zeker aantal *Zoezim* bezweert, maar daarbij denkt aan „oskindari” [in de wandeling ook *zoezim*, namelijk *speel-zoezim* ge-

noemd (9)]? Die voorzorg was dus noodig. Waar derhalve de voorzorg verzuimd is, zou daar de eigen nevenbedoeling niet nog van beteekenis kunnen zijn? — „Neen” is het antwoord, „tegen zulke nevenbedoelingen is die instelling niet eens noodig. Deze zijn van zelf zonder waarde. De voorzorg diende, om ook een slimmer bedrog te voorkomen, als bijv. het geval met den stok bij Raba's rechtbank: Iemand had nl. van een ander een som gelds te eischen. De ander beweerde de leenschuld te hebben afgedaan. Zij vervoegden zich tot de rechtbank van Raba. De uitspraak legde den debiteur den eed op. Deze was geleund op een stok. Toen hij nu, om den eed te doen, een heilige Wetsrol in de hand zou nemen, gaf hij zijn stok aan den naast hem staanden schuldeischer over. Hij deed den eed en zwoer dus, *dat hij het geld reeds aan den schuldeischer had teruggegeven*. Deze, van den meined overtuigd, staat in zijn drift den stok, dien hij vasthoudt, tegen den vloer. Ziet! daar breekt de stok, en — er rollen geldstukken uit. De verschuldigde som was in de holte van den stok verborgen geweest.

Tegen zulk bedrog waakte de voorafgaande plechtige verklaring: „dat de termen van den eed alleen de beteekenis had, die de rechtbank er aan hechtte.” (10)

Ziedaar de éénige plaats in Nedarim, waar van *reservatio mentalis* sprake is. En op grond van deze plaats durfde men den Tal-

*) Het woord in den tekst luidt אֶסְקֵנְרָא, sing. אֶסְקֵנְרָא. De gewone — waarschijnlijk ook juiste — uitlegging neemt aan, dat het is het Grieksche ὀστρακίνδα *speelscherf* (een soort dobbelsteen), en verplaatst dus de letter *Resj* drie letters naar voren. De commentator Rasji (elfde eeuw) verklaart het dan ook met een ander Gr. woord, nl. als een soort פֶּסֶס, ψῆφος *speelsteen*. Dit laatste komt reeds in een tannaïetische sententie voor, als meer bekend dan de קוביא, κύβος (*cubus*) de gewone zesvlakige dobbelsteen. Zie Synhedrin 25b, bij de bespreking, dat dobbelaars of spelers in het algemeen vervallen verklaard zijn van het recht, om als getuige te mogen optreden, omdat zij zich op eerlooze en onwaardige wijze van het geld en goed huns naasten trachten meester te maken. — Vgl. Kiddoesjin 21b, waar volgens Rasji אֶסְקֵנְרָא in dezelfde beteekenis voorkomt.

10) Dezelfde instelling, om vooraf door eene plechtige rechterlijke verklaring elke *reservatio* onschadelijk te maken, wordt in tract. Sjeboeoth 29a en

moed van eene onzedelijkheid als „*regeling der reservatio mentalis*” beschuldigen!

Hoe hier tevens gekarakteriseerd wordt de eigenaardige kunde en wetenschappelijke betrouwbaarheid van den geleerde, die zulke dingen openlijk overschrijft, en toch met zelfbewustzijn zegt, „*zich voorlooppig te moeten vergenoegen met eenigermate in staat te zijn, de vertalingen, door Joodsche geleerden gegeven, te controleeren, en de Hebreeuwsche gedeelten van den Talmoed, ook de ingewikkelde „halachische” haarkloverijen, vrijwel te kunnen ontcijferen*” (Antw. blz. 6) — daarover moge de lezer zich zelf een oordeel vormen.

Het zij mij vergund, als de laatste afdeeling dezer periode den lezer een paar interessante Talmoedplaatsen voor te leggen, die het best hier hun plaats vinden, omdat zij gedichten in proza zijn, historische poësiën, die niet van de *godsdiensplichten*, van de letter der geboden spreken, maar alleen de onomkoopbare eerlijkheid bezingen, de innige en oprechte inachtneming van het *ja-ja, neen-neen, den reinen godsdienst des harten bij de Talmoedisten, bij de echte Phariseën*. Ik koos uit de menigte dezer gedichten een paar tot voorbeeld.

Taanit 23a: Abba Chilkia was de kleinzoon van Choni Hameägel. Wanneer er droogte heerschte, en de gebeden om regen moesten geschieden, dan zonden de geleerden tot hem, dat hij het gebed

39a besproken. Ook daar wordt kortelijk aangestipt, dat die instelling *niet* noodig was tegen gewone van zelf waardelooze nevenbedoelingen, die aan een onnatuurlijke beteekenis of aan eene restrictieve bijvoeging denken, maar wel tegen zulk slim bedrog, als het geval met „*den stok bij Raba*”. En overigens wordt, voor zoover mij beke'nd, in den geheelen Talmoed nergens van *reservatio mentalis* gesproken.

Het verdient opmerking, dat de plaats Sjeboeoth 39a in de bedoelde rechterlijke verklaring in plaats van de woorden „*de beteekenis door ons en door de rechtbank in het algemeen*” leest: „*door den Alomtegenwoordige en door de rechtbank*”. Maimonides en de ritueele codex nemen de eerste lezing aan.

De genoemde instelling werd bij alle Joodsche rechtbanken, ook bij die in Europa, *en wordt* in onze tijden nog bij de Joodsche privaatrechtbanken der Rabbijnen in Galicië en Russ. Polen gehandhaafd (Cf. Rit. Cod. IV Cap. 87 § 20; Maim. de jurejurando XI, 48). — Het is overigens van algemene bekendheid, dat *hoogst zelden* een maar eenigszins fatsoenlijk man aldaar een eed doet. Luidt de uitspraak, dat hij zwe- ren moet, dan betaalt hij liever wat hij niet verschuldigd is, dan een eed te doen. —

zoude uitspreken [Want zij, die streng zedelijk en eerlijk zijn, zijn de voortreffelijkste menschen, en bij God het meest bemind]. Zijn gebed werd steeds verhoord.

Eens, toen er droogte was, gingen de geleerden tot hem, om hem te verzoeken, dat hij zou bidden om regen. Zij vonden hem niet te huis, gingen naar het veld, waar hij met wieden bezig was. Zij begroetten hem, doch hij wendde het hoofd niet naar hen om. Zij wachtten, tot het avond werd en hij naar zijn huis terug zou keeren. Hij ging toen met hen, hout dragende, en hij droeg het hout en de spade op den eenen schouder en zijn kleed op den anderen schouder. Op den geheelen weg ging hij barvoets, alleen bij het doorwaden van een waterplas trok hij zijne schoenen aan. Toen zijn weg langs een doornenhaag leidde, hief hij zijn mantel op over zijn schouderen, dat deze niet scheuren zou. Bij zijne thuiskomst kwam zijne vrouw hem in bijzonder rein en schoon gewaad te gemoet. Bij het binnentreden des huizes ging hij het eerst, hem volgde zijne vrouw, en achter hen gingen de geleerden. Hij zette zich aan tafel en at brood, doch zeide niet tot de geleerden: deelt mijn maaltijd met mij. Hij brak het brood in stukken voor zijne kinderen, en gaf twee stukken aan den jongste en een stuk aan den oudste. Toen zeide zijne vrouw tot hem: „Ik weet, dat de geleerden zijn gekomen wegens het gebrek aan regen. Laat ons het dak bestijgen {de plaats van ons gebed}, en ons wenden tot den Algoede, misschien verhoort Hij en zendt regen — zouden wij dan langer den menschen het goede onthouden?” Zij gingen naar het dak. Hij plaatste zich aan de eene zijde, en zij aan de andere. Zij baden. Daar zag men wolken opkomen aan den hemel van die zijde, waar de vrouw tot God bad. Beiden daalden weder naar beneden. Toen wendde zich Abba Chilkia tot hen met de vraag: „Waarom zijn de geleerden tot mij gekomen?” — „Men heeft ons tot u gezonden, dat gij zoudt bidden om regen”. — „Geloofd zij God”, hernam hij, „dat Hij deed blijken, dat Abba Chilkia u niet onontbeerlijk is, dat ook het gebed van anderen wordt verhoord”. — „Wij weten”, was het antwoord van de geleerden, „dat *uw* gebed om regen wordt verhoord, maar verklaar ons toch eenige zaken, die ons tot verwondering strekten. Waarom wenddet gij u niet naar ons om, toen wij u begroetten?”

— „Omdat”, antwoordde Abba Chilkia, „ik heden als daglooner eens anderen heb gewerkt, en ik van eens anderen tijd geen oogenblik mocht verspillen”. — „Waarom droegt gij bij het naar huis gaan den last hout op den eenen schouder en het kleed op den anderen schouder?” — „Omdat ik geleende kleederen had, mij alleen geleend, om er mij heden bij den veldarbeid mee te bedekken, en niet om ze misschien te beschadigen, door er hout op te dragen”. — „Waarom gingt gij den ganschen weg barrevoets, alleen bij het doorwaden van het water deedt gij schoenen aan?” — „Omdat ik langs den weg die schoenen niet onnoodig mocht aantrekken, daar ik genoeg zien kon om mijne voeten voor ongeval te bewaren; of in het water niets schadelijks was, kon ik niet zien”. — „Waarom hieft gij uw kleed op, toen gij langs den doornenhaag gingt, en steltet dus uw lichaam aan de doornen bloot?” — „Mijn lichaam geneest weder, maar het kleed behoudt de schade”. — „Waarom kwam uwe echtgenoot u heden in zoo schoon gewaad te gemoet?” — „Dit geschiedt steeds, opdat mijn oog nooit afdwale om te zien naar eene andere vrouw”. — „Waarom traadt gij uw huis het eerst binnen, dan uwe vrouw, en wij het laatst?” — „Ik kende u niet” [een goed huisvader laat geene vreemdelingen het eerst zijn huis betreden]. — „Waarom boodt gij ons niet aan, te deelen in uwen maaltijd?” — „Er was slechts weinig brood, niets voor u aanwezig, ik mocht u geen *schijnbare* mildheid *toon*en met niets”. — „Waarom gaaft gij aan den jongere uwer kinderen twee stukken, en aan den oudere slechts één?” — „De jongere is den ganschen dag in de school, de oudere steeds te huis”. — „Waarom werd het gebed uwer echtgenoot eerder door God verhoord dan het uwe?” — „Hare weldaden zijn beter dan de mijne. Zij is te huis en geeft den hongerige te eten, verkwikt den arme dadelijk. Ik, die steeds op den weg ben, kan slechts geld geven, en moet den arme zelf de inoete overlaten, zich daarvoor spijze te verschaffen. En bovendien, zij denkt edeler dan ik. Want ziet! er wonen in onze nabijheid onbeschaafde woestelingen. Eens bad *ik* om hun dood, doch zij bad, dat een andere geest in hen zoude komen, dat zij van hun slechten weg zouden terugkeeren”.

Taanit 25a: R. Chanina ben Dosa was zeer arm. Wanneer zijne

vrouw soms op Vrijdag uit gebrek geen brood had te bakken voor den Sabbath, dan nam zij smeulende stoffen en legde die in den oven, opdat men den rook zou zien en hunne armoede niet zou ontdekken. Er waren eens in het huis van R. Chanina ben Dosa vele geiten... Hoe kwamen die geiten in zijn huis, terwijl hij toch zoo arm was? Rab Pinchas deelde het geval met deze geiten mede. Eerst liet een voorbijganger dicht bij het huis van R. Chanina een paar hoenders staan. De vrouw van R. Chanina vond ze. Doch hij zeide tot haar: denk er aan, vooral de eieren niet te gebruiken. De eieren werden al meer, de hoenders vermenigvuldigden, zoodat R. Chanina die menigte ten laatste niet meer huisvesten kon. Hij verkocht ze, en kocht er geiten voor. Op zekeren dag hoorde R. Chanina, dat een voorbijganger tot iemand, die met hem ging, zeide: „Op deze plaats liet ik eens een paar hoenders staan”. R. Chanina ging tot hem en zeide: „Kunt ge ook een kenteken omtrent deze hoenders opgeven?” De man gaf hem een juist kenteeken. Toen gaf R. Chanina aan dezen man al de geiten. ⁽¹¹⁾

Makkoth 24a: „De waarheid te spreken, die in zijn hart is” (Psalm XV, 2), zoals R. Saphra eens deed. — [Rab Saphra — zoo wordt verhaald in de Scheëltoth di Rab Achaj — had een kleinood te verkoopen. — Eens kwam iemand tot hem, toen hij juist het Sjema las, en riep hem toe, dat hij een zekere somme gelds voor het kleinood wilde geven, doch bood, toen hij geen antwoord ontving, al hooger som, daar hij geloofde, dat Rab Saphra uit ontevredenheid met het niet genoegzame bod hem onbeantwoord liet. Toen Rab Saphra geëindigd had, zeide hij tot den man: „Gij kunt het kleinood nemen voor die som, die gij mij het eerste hebt genoemd. Ik liet u onbeantwoord, omdat ik het Sjema las. In mij zelf heb ik het u voor het eerste bod toegeslagen. Meer mag ik niet van u nemen.]”

¹¹⁾ Een dergelijk geval verhaalt Midr. Rabba (Talmoedische Agada) afd. Ekeb, van Pinchas b. Jaïr. Deze had eens van eenige vrouwen, die in de stad zijner inwoning waren gekomen, om hun onderhoud te zoeken, twee Sa'ah garst in bewaring genomen. Zij vergaten ze, reisden weg. Hij nam toen de garst, zaaide ze op een gedeelte van zijn land, bewaarde al wat daar uit groeide in zijn schuur, en deed zoo zeven jaar lang. Toen kwamen de vrouwen weder. Hij herkende ze, en zeide tot haar: „Komt en neemt uw graanmassa mede, die in mijn schuur ligt.”

Synhedrin 102b: In de verschijning van Michajhoe den profeet (I Kon. XXII, 18-23) roept Gods stemme: „Wie zal Achab verleiden? En een geest komt en plaatst zich voor God en zegt: „Ik zal hem verleiden! Ik zal tot een leugengeest worden in den mond zijner profeten". Die geest was de geest van Naboth den Jizreëliet [die door Izebels list het offer van logen was geworden]. „En God zeide: „Ga!", dat wil zeggen: *ga heen uit Mijne omgeving*, want zoo staat er geschreven (Psalm CI): „*Wie logen spreekt*, zal voor Mijne oogen niet bestaan" [het doel moge nog zoo goed zijn. Al is uw wraak gerechtvaardigd, hij is misdadig]. Zoo luidt ook het spreekwoord der menschen: *Wie zijn wraak volbrengt, verwoest zijn huis* ... (12)

Wanneer uit deze citaten duidelijk blijkt, dat voor de Talmoedisten de *godsdiens des harten* het zout der religie was, dat voor hen werkelijkheid of vrome werken zonder innerlijke reinheid en eerlijkheid niets beteekenden — onomwonden staat deze waarheid onder anderen uitgesproken in de schoone passage Makkoth 23b vg., waarmede ik dan deze periode zal besluiten. Het is waar, ik ben bij deze verzen 33-37 lang stil gestaan. Doch mocht ik mijne woorden sparen bij het gewicht, waarmee de verklaarders van het N. Testament de gewettigde oneerlijkheid des Talmoeds hier ter tafel brengen, en bij den nadruk, ook door Prof. Oort op deze verzen in het bijzonder gelegd?

Makkoth 23b vg. Zes honderd en dertien geboden werden Mozes op Sinaj voor Israël gegeven... David, de psalmzanger, bracht ze allen tot elf geboden terug, want hij zong (Ps. XV): „Een Psalm van David. Eeuwige! wie mag verwijlen in Uwe tente, wonen op Uw heiligen berg? *Wie onberispelijk van wandel is, doet wat recht is en spreekt de waarheid in zijn hart; niet lastert met zijn tong, zijn naasten niet benadeelt, geen smaad op zijn bloedverwant werpt; den verachtelijke veracht, maar hen eert, die God eeren, zijn eed gestand doet, ook met eigen schade; geen geld op rente geeft, en geen omkoopning neemt tegen onschuldigen — wie zó ó h a n d e l t*, zal in eeuwigheid niet wankelen."

¹²⁾ Er ligt in dit spreekwoord een woordspeling tusschen: קיניה *zijn woning* en קנאה *zijn wraak*.

Jesaja kwam, en bracht ze tot zes (Jesaja XXXIII, 15): „*Wie in gerechtigheid wandelt, eerlijk spreekt, versmaadt de winsten, door hardheid afgedwongen, en zijne handen schudt, dat ze niet naar omkoopning grijpen; zijn oor toestopt, dat het den bloedigen raad niet verneme, en zijne oogen sluit, opdat hij het kwaad niet aanschouwe* — HIJ zal op de hoogten wonen . . .”

Micha bracht ze tot drie geboden (Micha VI, 8): „Hij verkondigde u, o mensch! wat goed is: wat eischt God van u dan dit: *doen wat recht is, liefde oefenen, en deemoedig wandelen voor God?*”

Weder kwam Jesaja en bracht hen tot twee (Jesaja LVI, 1): „Zoo zegt de Eeuwige: Bewaart het recht en oefent edelmoedigheid”.

Eindelijk kwam Amos, bracht ze tot één gebod terug (Amos V, 4): „Zoo spreekt God tot het huis van Israël: „*Zoekt Mij en leeft*”.—

Geschiedenis van de Joden in Nederland

HAAGSCHE BRUGGEN

*Eene Joodsche kwestie**

Mijne Heeren!

Het is een aantal jaren geleden, lang voor ik er aan dacht, eenmaal de eer en het genoegen te verwerven Hagenaar te zijn, toen door wijlen den heer Campbell, destijds Bibliothecaris der Koninklijke bibliotheek, mijne aandacht werd gevestigd op de manuscripten-verzameling van wijlen den Deventer Hoogleeraar-Burgemeester Gijsbert Kuiper of — gelatiniseerd — Gisbertus Cuperus, waarbij ook allerlei correspondentiën te vinden waren over Joodsche wetten en zeden, over Israëls geschiedenis en litteratuur. Een der deelen, mij toen voorgelegd, bevatte eene belangwekkende briefwisseling met den beroemden Altdorfer hoogleeraar Wagenseil over de Joodsche kwestie der Haagsche bruggen.

Dit trof mij, omdat ik diezelfde kwestie der Haagsche bruggen op een gansch ander gebied der wereldletterkunde had ontmoet, namelijk in de Hebreeuwsche Responsa — verzamelingen van antwoorden der Joodsche Rabbijnen — uit het einde der 17de en het begin der 18de eeuw, en wel in de wetgeleerde adviezen van verschillende geleerden uit verschillende landen en steden. Ik maakte toen hier en daar een paar notities, keerde weder naar mijne penaten, sloeg even, naar aanleiding mijner Haagsche aantekeningen, een paar werken op en — daarna verbleekte de inkt zoowel als mijn geheugenis dier notitiën onder de reeks der getijden, die voorbijgingen.

Inkt blijft bleek, maar heugenis kan opwellen uit de diepte van vergeten naar het golvend oppervlak van frisch herinneren. Toen ik op hofstedelijken bodem mij gevestigd had en zelf naar een uitvloeisel van die kwestie der Haagsche bruggen had om te zien, trad als van zelf die kwestie, en wat ik daarvan gelezen had, mij

* *Voordracht, gehouden voor de vereniging „Die Hagbe”, op 13 Januari 1898, gedrukt in het Haagsche jaarboekje, 1900, blz. 95-112.*

weder voor den geest. En nauwelijks had onze wakkere voorzitter, die uit ieder hoofd, dat, door voeten gedragen, rondloopt in *die illustre Haghe*, wel wil halen, wat er aan heugenis in verborgen mocht zijn omtrent de historie van *die Haghe*, om het als welkome spijs te bieden aan de leden van „die Haghe”, — nauwelijks had die waardige voorzitter zijne vriendelijke opwekking tot mij gericht, of ik dacht aan de briefwisseling van Gisbertus Cuperus en ging naar de Koninklijke Bibliotheek om ze na zooveel jaren weder op te slaan.

Hij was een merkwaardig man, die edelachtbare Cuperus. Op 14 September 1644 was hij te Hemmen in Gelderland geboren; hij studeerde eerst te Nijmegen, later te Leiden, en werd in 1668 hoogleeraar in het Latijn en Grieksch aan het Deventersche Athenaeum. In 1675 werd hij tevens Burgemeester, — eigenaardige samenvoeging van hoogachtbare ambten. In 1681 werd hij Overijssels gecommitteerde ter vergadering van de Staten-Generaal; het professoraat legde hij toen neder, doch de burgemeesterlijke waardigheid bleef hij natuurlijk behouden; van toen af vestigde hij zich half in Den Haag, half in Deventer. Een warm aanhanger was hij van den Stadhouder Willem III. In de deftige Haagsche kringen maakte hij met zijne rijke belezenheid en fijnen beschaafden geest een goed figuur. In 1706 werd hij gecommitteerde te velde. Hij stierf omstreeks 1714.

Als oud-professor in buitenlandsche en binnenlandsche staatkunde doorkneed en altijd vol lust tot nieuwe studiën en onderzoek, onderhield hij eene uitgebreide briefwisseling met allerlei mannen van beteekenis op het gebied der staatkunde en wetenschap. Eenige zijner werken zijn gedrukt en — rusten zalig. Zijne briefwisseling is echter van meer belang. Zij bestaat uit 156 pakketten. In 1854 werd die nalatenschap geordend en uitgezocht. Een deel ging naar het rijksarchief, het andere deel naar de Koninklijke Bibliotheek.

En ziet! In de deftige Haagsche kringen, door hem gefrequenteerd, hoorde hij in de jaren 1692 en 1693 veel praten over een wensch, een vreemd, zonderling verzoek, dat door eenige sedert enkele jaren hier gevestigde, rijke Portugeesche Israëlieten was te kennen gegeven in betrekking tot eene verandering aan sommige

Haagsche bruggen in verband met hunne godsdienstvoorschriften. Hij had er over hooren spreken, naar het schijnt, zonder dat hij ook maar iets van het hart der kwestie uit de gesprekken kon vatten. Het blijkt, dat velen er over discoureerden, zonder er iets wezenlijks van te begrijpen, — eene omstandigheid, die ook in onze dagen niet ganschelijk onbestaanbaar is. En zoo wendde zich Cuperus dan tot den hooggeleerden Neurenberger — of eigenlijk Altdorfer professor Wagenseil om voorlichting over die Haagsche bruggen-kwestie. Men zou misschien vragen, waarom wendde hij zich over dit specifiek Joodsche onderwerp tot een buitenlandschen Christen hoogleeraar, die hem antwoorden zou naar de mate van diens weten, naar de richting van diens denken, ja naar de hoogte of laagte van diens verdraagzaamheid jegens de Joden. Waarom niet tot een Amsterdamschen of Haagschen Rabbijn of Joodschen particulier in mondeling gesprek?

Het antwoord blijkt uit de correspondentie. Hij vertrouwde noch der Joden wil, noch der Joden geschiktheid, hem in te lichten. Hij ontmoette soms zeer achtbare Joden, *maar* — zooals het toen en later ook nog soms gebruikelijk is gebleven — hij wilde liever niet met hen in relatie treden; hij dichtte hun al die ondeugden toe, die de groote menigte der hun vijandigen hun toedichtte, tenzij hem uit een onderzoek eens hooggeleerden Christen heel duidelijk bleek, dat het niet waar was; dan kwam zijne rechtvaardigheid boven. Hij interesseerde zich wetenschappelijk voor hun historie, hunne wetten, hun letterkunde, maar zich tot hen wenden om inlichting — relatien aanknoopen — dat niet. Uit een menschkundig oogpunt kan men dit voor den man betreuren, — uit een wetenschappelijk oogpunt verblijden wij er ons in. Want waardoor is een deel zijner correspondentie ontstaan en bewaard gebleven, die vooral voor menig punt in de geschiedenis der wetenschap waarde bezit.

Zoo wendde hij zich dan tot zijnen beroemden vriend Wagenseil.

Johan Christoffel Wagenseil, 26 November 1633 te Neurenberg geboren, werd, terwijl hij intusschen van 1634—1646 met zijne ouders te Stockholm vertoefd had, maar weer met hen was teruggegaan, in 1649 student aan de bekende universiteit te Altorf (bij

Neurenberg)¹⁾ *). Hij maakte snelle vorderingen, kreeg spoedig naam, en reisde tusschen 1652—1666 als gouverneur en geleerd geleider van jonge graven en prinsen door geheel Europa. In zijn ijzersterk geheugen verzamelde hij een enormen schat van weten — en maakte daarmee grooten indruk op de omgevingen, waarin hij zich bewoog. Na zijn terugkeer in Beijeren, werd hij in 1667 professor te Altorf en wel — teeken zijner veelzijdigheid —, eerst als hoogleeraar in geschiedenis, daarna in 1674 als hoogleeraar in de Oosterse talen. In 1693 werd hij door Leiden als hoogleeraar in Orientalia benoemd, doch hij nam die benoeming niet aan. In 1694 werd hij hoogleeraar in het kanoniek recht. Hij stierf in 1705.

Een massa werken, bijna allen gedrukt, heeft Wagenseil geschreven, waaronder veel over taal, wetten en letterkunde der Joden. Hij was een echte polyhistor, een enorme massa wetend, las veel oude en nieuwe talen, kende oude schriften en geschriften, maar hij vermocht niet dat, wat hij wist en vernomen had, kritisch te onderzoeken of te systematiseren. Hij was niet diep in zijn denken, miste alle oorspronkelijkheid. Als veel-wetend man blijft hij echter merkwaardig en in zijne dagen was hij daardoor een Europeesche vermaardheid geworden. Met hem was dan onze Cuperus bekend; tot hem had deze zich reeds herhaaldelijk met allerlei vragen gewend. Kort te voren had Cuperus juist eene verhandeling van Wagenseil gelezen, waarin deze op historische en theologische gronden den loen, ja de onmogelijkheid der zoogenaamde bloedbeschuldiging, waarmee men de Joden vaak zoo ontzettend pijnigde, had aange-toond.

„Ik verheug mij”, schreef Cuperus op 23 October 1693 uit den Haag aan Wagenseil ²⁾), „dat gij hen hebt wedergelegd, die meenen, dat de Joden eertijds en nog heden geheime ceremoniën volbrengen met Christenbloed. Mij beviel dit praatje nooit, ofschoon ik wel

¹⁾ Deze universiteit is in 1809 opgeheven en met die te Erlangen verenigd.

²⁾ Tot hier staat in het hscr. de naam met een d gespeld, maar van hier af steeds er zonder. Overal, waar ik den naam kan vinden, staat de d er wel. Maar daar mijn Vader den naam, zonder d, hier blz. 116 bovenaan, ongetwijfeld van den brief van Wagenseil zelf heeft overgenomen, neem ik aan, dat men toentertijd de d niet schreef. (J. T.)

²⁾ Cup. Mss. tom 39.

weet, dat die menschen verschrikkelijk vijandig gezind zijn tegen den naam van Christen en daarover erge verwenschingen uitstorten"....

Vervolgens wordt eene inlichting gevraagd over eene plaats in het boek Jesaja. En dan gaat Cuperus, — in dien brief van October 1693 — alsdus voort:

„Daar we nu toch over de Joden spreken, zoo kom ik tot U met de vraag: Zou het dezen vrijstaan, Synagogen te bouwen in steden, die niet met een vestingmuur omgeven zijn? Gij weet immers, dat den Haag („Haga Comitum”??) een buitengewoon prachtig „vlek” (vicus) is, van alle kanten toegankelijk langs vaste bruggen. Nu wonen hier zeer rijke Joden. Deze wenschen eene Synagoge te bouwen. Maar opdat zij dit naar hunne wet zullen kunnen doen, hebben zij, met aanbieding van groote geldsommen, de stedelijke overheid bewogen, om sommige steenen bruggen in het midden door te breken en weer met houten overgangen, die opgehaald kunnen worden, samen te voegen, en om bij andere bruggen, waar dit niet gemakkelijk kon geschieden, met slagboomen eene afsluiting te maken.

„Op die wijze meenen zij met inachtneming van hun godsdienst en naar de voorvaderlijke voorschriften de Synagoge te kunnen stichten, zoolang althans den Haag niet dan door grachten met zoodanige bruggen wordt omgeven of op andere wijze, hetzij door kunst of door natuur, van verdedigingswerken wordt voorzien.

„Indien gij tijd over mocht hebben, gelieve dan, ik bid u er om, mij te doen weten, wat gij omtrent deze zaak in de Rabbijsche geschriften hebt gevonden, en dit des te meer, omdat uit Matth. IX, 35 blijkt, dat ook in dorpen Synagogen waren. Ik heb wel in het boek van den geleerden Vitringa een hoofdstuk gelezen, waarin hij allerlei aanhaalt, waaruit blijkt, dat alleen in versterkte, d.i. ommuurde steden Synagogen waren, doch daartegenover beweert Jacobus Rheufeld, dat ook in open steden Synagogen zich bevonden. Doch gij, geleerde man, kunt dit alles oplossen, en ik hoop, dat gij mij daarmede zult verplichten.

„Vaarwel, uit den Haag 23 Oct. 1693”.

Uit dit schrijven blijkt, dat in den Haag druk over dit punt ver-

handeld werd, doch wonderlijk mag het voorkomen, dat men maar altijd meende, dat de Joden geene Synagoge in den Haag mochten oprichten, omdat den Haag geene ommuurde stad was. En dat begrip was zeer algemeen doorgedrongen. Johan Jacob Schudt, Rector van het Gymnasium te Frankfort a/Main, die twintig jaar later, in 1714, zijn bekend boek: „*Jüdische Merckwürdigkeiten*” uitgaaf, bespreekt daarin de zaak van de Haagsche bruggen in den breedte. Uit een werk van Wagenseil over Neurenberg, waarin W. naar aanleiding van zijne beschrijving van de beroemde Neurenberg-sche brug ook over de Haagsche bruggen spreekt en over de kwestie, in verband met de Israëlietische wetten, daardoor ontstaan, — uit dit werk dan haalt Schudt aan, al wat Wagenseil daarover schreef, een stuk van Cuperus’ brief ook, maar vooral Wagenseils geheel antwoord en uitvoerige dissertatie. En na dit alles kan Schudt zich nog niet geheel losmaken van het idee, dat het een met de Synagoge-oprichting verbonden verbod betreft. Ook Mr. H. J. Koenen spreekt in zijne in 1843 uitgegeven „*Geschiedenis der Joden in Nederland*” bij zijne mededeeling omtrent die aanvraag der Haagsche Joden betreffende de Haagsche bruggen van den wensch om „dat gedeelte „van de stad, waar zij hunne Synagogen wilden bouwen, met het „overige alleen door ophaalbruggen te verbinden, zoodat de Synagogale grond met den omtrek een soort eiland zou hebben uitgemaaht”. Dezelfde schrijver geeft op blz. 206 van zijn boek eene geleerde aantekening en verwijst daarin naar de uitleggers op Lucas VI, 12 en Handelingen XVI, 13 en naar de aantekeningen van Ruperti op Juvenalis Sat. III, v. 296. Naar diezelfde plaatsen verwijst ook onze geachte heer Pimentel ten aanzien van het godsdienstig bezwaar, dat de Haagsche Israëlieten leidde tot hun verzoek. Ja, in zijne uiteenzetting zegt de heer P. op blz. 10 van zijn werk over de Portugeesche Israëlieten in ’s Gravenhage ³⁾: „De „overheid schijnt echter van de hand gewezen te hebben het verzoek om het gedeelte van de stad, waar de Synagoge zou worden „gebouwd, met het overige *alléén* door ophaalbruggen te verbinden, „zoodat de Synagogale grond met den omtrek als het ware een

³⁾ Uitgegeven in 1876 als gedenkschrift ter gelegenheid van het honderd en vijftig jarig bestaan der synagoge aan de Princesse-gracht.

„eiland zou hebben uitgemaakt”. — Maar dat was totaal onnoodig. Het was niet om den synagogen grond te doen.

Als men dan nu de plaatsen, die volgens die heeren over de zaak licht moeten spreiden, naslaat, blijkt, dat in Lukas t. a. p. sprake is van het *uitgaan buiten de stad naar het gebergte om te bidden en van daar vervolgens tot het volk den volgenden ochtend te spreken*. Hierbij geven de verklaarders alleen uiteenzettingen omtrent den berg, van waar de bekende rede — de bergrede geheeten — is gesproken, nadat daar op dien berg buiten de stad gebeden was geworden, evenals dit in Matth. V, 1 voorkomt. Wie dit met onze zaak in verband brengt, begrijpt er niets van.

In elk geval hadden plaatsen als Luk. IV, 15, 16, die van Synagogen in de steden en op het land spreken, beter voor aanhaling gepast.

In de handelingen der Apostelen XVI, 13 staat te lezen: „En op de Sabbathdagen gingen wij buiten de stad, aan de rivier, waar men gewoonlijk de gebeden verrichtte”. En daarbij wordt aangeteekend, dat, met het oog op de wassching der handen voor het gebed, daar bij het water gewoonlijk de synagogen waren, althans bij die steden, waar men *in* de stad geen synagogen kon of wilde hebben.

Deze opmerkingen bewijzen echter alleen, hoezeer gebonden zich Koenen acht, en in navolging van hem ook de heer Pimentel, om die aanvraag omtrent de Haagsche bruggen in verband te brengen met de vermeende noodzakelijkheid eene synagoge op eene afgelegen plaats en — met verdere begripsverwarring — op eene afgesloten plaats of op een eiland te hebben. Louter dwalingen, die in niets met de waarheid overeenkomen. En het wonderlijkste is, dat er honderden synagogen zijn in steden en daarbuiten, in dorpen, op plaatsen, die noch eiland, noch afgelegen etc. zijn. *)

*) In het handschrift staat hierachter פוק חזי מאי עמא דבר, het Talmoedische gezegde uit Ber. 45a, Er. 14b, Men. 35b, dat als antwoord wordt gegeven op de vraag, hoe in dit of dat geval dient te worden gehandeld: „Ga heen en zie, hoe de menschen plegen te doen”. Bij het voordragen van deze voordracht heeft mijn Vader dit uiteraard uitgewerkt: men had maar even behoeven te gaan zien, hoe de Joden doen, maar dat pleegt men niet te doen! — Bij gereedmaking voor den druk (zie de volgende noot) zou mijn Vader dit in vertaling er bij hebben gezet en hebben uitgewerkt. Bij het afdrukken in het jaarboekje van „die Haghe” is het weggelaten. (J. T.)

En wat nu Ruperti's aantekeningen op Juvenalis betreft, — wat men daaruit nieuws meent te putten, is mij totaal onverklaarbaar. Juvenalis, de geestvolle satiricus beschrijft in zijne 3de satire, wat iemand zoo al overkomen kan, als men 's avonds heel laat zich te Rome op straat bevindt, o. a. ook, hoe dan een bezopen ruziemaker een vreedzamen voorbijganger staande houdt, uitscheldt, ondervraagt en onder anderen zegt: „*Ede ubi consistas? in qua te quaero proseucha?*” „Zeg”, zoo vertaal ik om in den toon van Juvenalis te blijven, „op welke hoek sta je, in wat voor een slaapstee — òf: in wat voor een bidplaats moet ik je zoeken?”

Juvenalis stelt het voor, dat die dronken spektakelmaker je op straat aanziet voor een bedelaar, die bij dag ergens op een hoek staat te bedelen en 's nachts ergens onderkomen zoekt. **) Juvenalis leefde in de tijden van Domitianus en Trajanus en die 3de satire is van nogal laten tijd (in het begin der 2de eeuw). *Proseucha* is in het latere slechte Latijn eene plaats, door de pieuse instellingen ingericht, waar de bedelaars 's nachts slapen (volgens het glossarium van Carpenter). Daaraan was waarschijnlijk een gebed verbonden (shelter). Meent men echter, dat die beteekenis eerst van het Middeleeuwsche Latijn dagteekent, maar dat vroeger het genoemde woord slechts voor een *kerk* in gebruik was, welnu, dan moet de vertaling van het vers van Juvenalis luiden: „in welke kerk moet ik je zoeken?” De bedelaars stonden namelijk steeds bij den kerkdrempel.

Ruperti echter en ook andere verklaarders maken de fout, hier te denken alleen aan de *proseuchai Judaeorum*, en spreken van de kerken der Joden, die òf in een hoek van de stad, òf buiten aan een rivier, òf op een berg stonden.

Ik geloof niet, dat Juvenalis daaraan heeft gedacht. Als hij eene plaats des gebeds bedoelt, dan meent hij misschien: „bij welk tempeltje sta je aan den ingang te bedelen?”

**) In zijn handschrift heeft mijn Vader bij dezen en den volgende zin en verder nog een enkel maal een vraagteeken gezet. Hij placht nl., ingeval een voordracht van hem werd gedrukt, die voor den druk aan te vullen en uit te werken. Die vraagtekens wezen op wenschelijkheid van nader onderzoek bij die uitwerking. Deze voordracht heeft hij niet meer voor den druk kunnen gereed maken. (J. T.)

Maar denk nu eens, die plaats en die aantekening werd er al bijgehaald, om de aanvraag over de Haagsche bruggen te verklaren. *Où diable les savants vont nicher leurs nez!*

Die geheele synagoge-bouw heeft niets, volstrekt niets met de aanvraag te maken. Ik vermoed, dat de heele verwarring voortspruit uit den brief van Cuperus, of eigenlijk uit de vermoedens en de gesprekken in de Haagsche kringen. Cuperus toch formuleerde zijne vraag aan Wagenseil zoo, gelijk wij zagen, of dan de Joden geene Synagogen mochten bouwen in eene niet ommuurde of niet afgesloten stad. Ik vermoed inderdaad, dat Cuperus met die vraag alleen teruggaf den weerklink der gesprekken, die hij in regeerings- en andere kringen over die zaak hoorde. Of de Joodsche aanvragers zelf door hun vorm of motiveering van hun verzoek aanleiding hebben gegeven tot de dwaling, dat het een ritueel voorschrift omtrent Synagoge-oprichting betrof, weet ik niet.

Want, M. H., het verzoekschrift daaromtrent is — niet te vinden. En de behandeling der zaak in de zittingen van Burgemeester en Schout of Burgemeesters en Schepenen der stad is — niet te vinden. Een besluit ingevolge het verzoek is — niet te vinden. En toch, het moet alles — zoo niet officieel, dan officieus aanwezig geweest zijn — niet alleen, omdat Cuperus het vertelt, ofschoon diens berichten betrouwbaar genoeg zouden zijn, ja, ook niet alleen, omdat het voorkomt in verschillende Hebreeuwsche boeken uit die tijden, die ik straks nog zal aanhalen, — maar uit de feiten, die spreken —, de bruggen werden veranderd, de slagboomen, later kettingen werden geplaatst —, het feit spreekt — de steenen getuigen —, en nog op dezen oogenblik geschiedt de nawerking der zaak.

Laat ons eerst eens een weinig nagaan, wat Wagenseil antwoordt. Een weinig — omdat dit antwoord bestaat uit een korten brief en eene groote bijgevoegde verhandeling. Den korten brief kan ik u geheel, maar de dissertatie moet ik u, om uwe aandacht niet te misbruiken, in excerpt mededeelen.

Nadat Wagenseil zijnen brief met de uiteenzetting van de gevraagde passages in Jesaja begonnen is, gaat hij voort:

...„Vervolgens verheug ik mij, dat ook gij, hooggeacht man, oordeelt, dat de Joden moeten worden vrijgesproken van de schande-

lijke bloedbeschuldiging. Ik zal niet ontkennen, dat zij ons somtijds verwenschen, maar evenmin, dat wij, Christenen, hen op de ergste manier ten doode toe martelen (excarnificamus) ...

... „Wat nu uwe vraag betreffende hunne Synagogen aangaat, die zaak is zeer moeilijk en door niemand, — ik durf dat vrijmoedig zeggen — door niemand uit de Christenwereld en in geen van de boeken juist uiteengezet. Zelfs wat in den Talmud-tractaat Eruvin [sic met *v*] — *over het vermengen van verschillend gebied* beteekent die titel — omtrent die zaak gezegd is, is niet genoeg.

„Waarlijk, als de Haagsche Joden [en hier gevoelt W. precies de waarheid] in ernst zouden meenen, dat zij in den Haag geene Synagoge mogen bouwen, tenzij van die mooie, prachtige steenen bruggen sommigen tot ophaalbruggen worden veranderd, dan zouden zij dwaasheid meenen, dan zouden zij noch hun recht en wet, noch hunne traditiën kennen.

„Of Rabbijnen U wel den eigenlijken grond der betrokken voorvaderlijke inzetting duidelijk en volledig zouden kunnen uiteenzetten, betwijfel ik; niet omdat zij het niet zouden weten, maar omdat zij het vermogen missen, duidelijk te zijn, als zij niet in hun eigen taal en gedachtengang en, levendig disputeerend, met hun eigen lieden spreken.

„Worden zij door Christenen ondervraagd, dan [de inbeelding op eigen weten en de minachtende toon van Wagenseil tegenover de Rabbijnen, die zijn Hebreeuwsch weten, waarmee hij voor anderen pronkte, konden controleeren, komt hier te voorschijn] verwarren zij een cirkel met een kwadraat en men gaat nog dommer weg dan te voren. Dat ik hier niet onrechtvaardig oordeel, zult ge ondervinden, als ge die menschen raadpleegt, als ge hen verzoekt, U niet met een kluitje in 't riet te sturen, maar U den waren grond aan te geven, waarom zij geene Synagogen kunnen bouwen in open of kwalijk gesloten plaatsen. [Dit was òf valsch van W., want die vraag zou eene strikvraag zijn, òf hemzelf was de zaak niet helder, en dan mocht hij zeker niet zoo spreken.]

„Ik zal, hooggeachte heer, hopende op Uwen dank, alle krachten trachten in te spannen — van mijn geest, van mijne kunst en van al, wat ik aan weten over deze zaak heb verworven, om, kort

en alleen de hoofdzaken aanvattend, U haar in eene verhandeling te verklaren [erg marktschreeuwerig! — maar zoo was W., pochhanzig en effectzoekend met zijn weten als polyhistor]. Ofschoon, als ik naar de hooge, wetenschappelijke beteekenis der zaak zou te werk gaan, ik een veel uitvoeriger werk er van zou moeten maken.

„Gij, edele en hooggeëerde onder de mannen, blijf steeds het goede en billijke in alles zoeken, en blijf mij steeds, al verdien ik het niet, beminnen met Uwe treffende liefde.

„Geschreven te Altorf (in het Neurenbergsche) einde des jaars 1693.”

En nu volgt de dissertatie in 17 hoofdstukken, waarvan ik alleen het korte inhoud-uittreksel mededeel.

In de hoofdstukken I, II en III wordt uiteengezet, dat de Joden Synagogen hadden en hebben in groote steden en in dorpen, in ommurde en open plaatsen, en ook op het land... Dit blijkt uit de Rabbijnsche geschriften en uit de tegenwoordige werkelijkheid. De open ligging van den Haag kan dus geen beletsel zijn voor Synagoge-gebouw. [Dit alles is waar. Als hij er echter bijvoegt, dat zij de Synagogen op het land later weglieten uit vrees voor nachtgezichten, is dit onjuist. Zij lieten dit na, toen zij verlof kregen in de ghetti in de stad eene Synagoge te bouwen.]

Hoofd. IV, V en VI. Er is *privaat-gebied*, afgesloten, en *openbaar gebied*, voor ieder toegankelijk. Wanneer een aantal menschen, zich tot *één* gezelschap vormend, samen *één* gebied bezitten, blijft dit *privaat-gebied* van *die* gemeenschap, doch zij moet het recht en de gelegenheid tot zekere afsluiting hebben. [Dit is juist. Maar als W. verder gaat en de Synagoge er bij haalt, als het terrein, vanwaar de gemeenschap uitgaat, etc., dan gaat hij de kwestie weer verwarren.]

Hoofdst. VII en VIII. Uit Exodus XVI en Jeremia XVII blijkt, dat het „dragen” of overbrengen van voorwerpen, die niet tot de kleeding behooren, uit afgesloten privaatterrein naar openbaar terrein den Jood verboden is. [Hij had er kunnen bijvoegen: vooral ook in verband met de godsdienstig-rituele traditiën omtrent het begrip: verboden arbeid op Sabbath.]

Hoofdst. IX tot XII. Buitengewone moeilijkheden levert dit op, ten opzichte van de gelegenheid op Sabbath te wandelen, zijne

vrienden te bezoeken, naar de Synagoge te gaan, gezelschappelijk verkeer enz. Vele overtredingen geschieden onwillekeurig. Is de stad echter voorzien van eene van wege Joodsche zijde, na ingewilligde aanvraag, aangebrachte of goedgekeurde afsluiting en bestaat er dan een teeken van de door alle Joden te dien opzichte gevormde gemeenschap, — dan heeft men aan de stad in zekeren zin het karakter van gemeenschappelijk privaat-gebied gegeven en dan is het overbrengen uit huis naar straat en omgekeerd geoorloofd. Waar nu de Joden in een ommuurd Ghetto ⁴⁾ woonden, was de zaak van zelf geregeld.

Hoofdst. XIII en XIV. En zoo komt Wagenseil tot den Haag en de Joden aldaar. De stad ligt door water omringd; steenen bruggen vormen den toegang tot haar. De Joden kunnen eene Synagoge bouwen, moeten er zelfs een hebben, als er „*minjan*” ⁵⁾ is. Zij zullen er trouwens wel een hebben, zij 't dan in een particulier huis. De noodzakelijkheid echter om op Sabbath te kunnen „dragen” dringt hen er toe, niet eer eene vaste Synagoge te bouwen, voor dit geregeld is. En zij willen gaarne wonen in deze heerlijke, wonderschoone stad; daarom bieden zij groote sommen voor de vergunning, die bruggen naar hun wensch in te richten.

In een brief van 22 Maart 1694 bedankt Cuperus hem met buitengewone vleierende erkenning zijner ontzagwekkende, boven allen uitstekende geleerdheid. Later hebben zij over nog andere onderwerpen uit oud-Hebreeuwsche historie en letterkunde briefwisseling gehouden.

In ieder geval heeft ons het lezen van Wagenseils antwoord op veel juisteren weg gebracht. Het deed ons zien, dat de zaak eigenlijk met Synagogen-bouw in geen enkel verband staat, dat die plaatsen uit het N. T. en Juvenalis geheel en al verkeerdelijk hierbij werden te pas gebracht.

Inderdaad. Bijbel en Talmoed, de rituele codex des Jodendoms, spreken duidelijk genoeg. En wanneer de geschiedschrijver Koenen eene Bijbelplaats had willen aanhalen, dan had hij Jeremia moeten

⁴⁾ Wagenseil stelt voor, Ghetto af te leiden van *gasse* of in Italiaansche uitspraak *ghatta*, door Duitsche Joden overgebracht.

⁵⁾ Tien Joodsche mannen boven 13 jaar.

opslaan en Cap. 17 vers 21 vv. lezen: „Zoo spreekt de Eeuwige: „Neemt u in acht ter wille van uw leven, dat gij geene lasten op „den Sabbathdag opneemt en die binnendraagt in de poorten Jeru- „zalems. En draagt geen last in uwe handen op den Sabbathdag en „verricht geenen arbeid, maar heiligt den Sabbathdag, zooals Ik uwe „vaderen heb geboden... En het zal geschieden, indien gij naar „Mij luistert, luidt des Eeuwigen spreuke, dat gij ook geen last in- „brengt binnen de poorten dezer stad op den Sabbathdag, en dat gij „heiligt den Sabbathdag, en op denzelven geen werk verricht, dan „zullen in deze stad ingaan koningen enz.”

Ziedaar de geheele zaak. Een teeken van afsluiting geve — naar ritueel voorschrift — der stad het karakter van privaat-gebied der gemeenschap.

En doordien den Haag in die dagen een der weinige aanzienlijke steden was, die geene muren en poorten had, die open lag, door water omringd, maar langs steenen, dus niet ophaalbare bruggen toegankelijk, ontstond de wensch en de vraag, om langs een of anderen weg aan den eisch der godsdienstige Sabbathvoorschriften te gemoet te komen.

Die kwestie der Haagsche stadswater-linie en der Haagsche bruggen wordt dan ook in een deel der Joodsch-Rabbinische reponsen-litteratuur behandeld. De naam van den Haag en de bespreking zijner ligging komen daarin herhaaldelijk voor.

Omstreeks 1690 was daaromtrent reeds een advies gegeven door het Amsterdamsche Rabbinen-college, bestaande uit Jitschak Aboab da Fonseca, Salomo di Oliveyra en Jacob Sasportas.

In 1697 schreef de beroemde Chacham Zebi Asjkenazi, die toen als particulier geleerde te Altona woonde, een uitvoerigen brief en geleerd advies over den Haag, zijne waterlinie en zijne bruggen. Het vormt hoofdstuk 5 in zijne responsen-verzameling. In het derde deel van de adviezen-collectie van de Opperrabbin in Metz, Jacob Reischer, komt (in no. 28) een uitvoerige behandeling der rituele kwestie voor tusschen hem en den Rotterdamschen geleerden Opperrabbin Salomon Lipschits. Dit was omstreeks 1720.

Evenzoo wordt de zaak besproken in het eerste deel der Responsa van Jacob Cohen van Praag, die in 1717 Opperrabbin te Frank-

fort werd. Vervolgens in het halachische werk van R. Ezechiël van Hamburg. En vooral wordt de al of niet-noodzakelijkheid der verandering der Haagsche steenen bruggen in ophaalbruggen en het aanbrengen van sluitboomen of kettingen bij die bruggen, waar het eerste onmogelijk zou blijken, door R. Jacob van Brunn in zijn werk *Ohel Jaäkob* in den breede uiteengezet.

Reeds heb ik vermeld, dat Johan Jacob Schudt, de rector van het Frankfortsche Gymnasium, aan deze kwestie een aantal bladzijden wijdde.

En zoo is het eigenaardig, dat onze goede stad die Haghe en hare eenvoudige bruggen bijna door gansch Europa een onderwerp van bespreking uitmaakten. Overal natuurlijk onderzocht men, in hoeverre naar Joodsch-ritueele wetten het vervoer op Sabbath van voorwerpen in de stad geoorloofd zou kunnen worden verklaard en welke invloed daarop zou worden geoeffend door het aanbrengen van afsluitingsmiddelen, in de eerste plaats bestaande in ophaalbruggen, in de tweede plaats in slagboomen en kettingen. Tevens kwam de vraag in aanmerking, in hoeverre de afsluiting als opgeheven te beschouwen was, indien het ijs in de grachten zoo hard zou zijn, dat overgang en vervoer mogelijk was.

Ziedaar de geheele zaak. Het gevolg was inderdaad, dat op enkele plaatsen, waar het zonder groot bezwaar ging, ophaalbruggen werden ingericht, terwijl aan den Houtweg, aan de Veenlaan en bij de Zuidbinnensingel poorthekken werden aangebracht. Dus niet om den synagogen grond, maar om de stad als privaat terrein was het te doen.

Later werden de ophaalbruggen allen afgebroken, doch als afsluitingsteeken en -middelen paaltjes met kettingen geplaatst.

Gaarne heb ik deze zaak in dezen kring behandeld, omdat zij een geheel particulier punt in de geschiedenis onzer goede stad betreft en omdat het tot onzen arbeid in dezen kring behoort, de verschillende punten der historie van 's Gravenhage in het juiste licht te plaatsen.

Met zekere zelfbeheersing weerhield ik mij, om niet een ander, daaraan grenzend en daarmee samenhangend, doch wellicht breeder en interessanter veld te betreden, namelijk de geschiedenis van de eer-

ste vestiging der Israëlieten in den Haag. Over de geschiedenis dáárvan voor 1710 weet men *wat*, maar niet veel, althans niet veel met zekerheid. Ik vond mededeelingen, die mij vaag bleken en die kunnen worden gewijzigd. Omtrent de Opperrabbinaten, omtrent de positie der beide gemeenten, omtrent de plaats van eenige Jood-sche Hagenaars van beteekenis is veel geschiedkundigs en waars te vinden en door navorsching aan den dag te brengen, — maar het moet opgedolven worden. . . .

Als mijn *otium laboriosum* mij daartoe in de gelegenheid mocht stellen, hoop ik wellicht een volgend jaar iets daaromtrent te kunnen berichten, en dan eens weder te mogen genieten die gratieuze, vriendelijke aandacht, die U allen mij voor heden wel wildet verleenen, waarvoor U mijn dank oprechtelijk wordt betuigd!

Folklore

DE NATHANIADE

Komisch Heldendicht

DOOR JOTHAM*).

Eerste zang

HOE NATHAN SJAMMES OF KERKBODE WERD.

In *Boxterode*, die voorname
En beroemde groote stad,
Waar zoovele wonderdingen
Altijd hebben plaats gehad,
Werd — het jaar is niet vermeld —
Een nieuwe Sjammes aangesteld.

Hij heette Nathan Kaarsemaker,
Was geboren te Amsterdam
En gevestigd, tot hij eind'lijk
Als godsdienstleeraar ergens kwam;
Dat was in 't dorpje *Klompemeere*;
Drie kinders moest hij „oren” leeren.

Doch ongelukkig was zijn kunde
Niet evenredig aan zijn taak:
Hij had het drietal boeren-jongskes
Een jaar of drie reeds in de maak,
Maar 't drietal was nog even wijs
En kend' geen „ollef” voor een „bijs”.

* Uit Choreb, Tijdschrift voor Israëlitische Huisgezinnen, Rotterdam 1886, pag. 72, 109, 267, 313.

De leden van „*Khaal*” Klompemeere
Vermoedden daar volstrekt niets van;
Ze gaven „*d' kost en vieftig guldens,*
En verders gong 't der lui niks an”.
Doch de aap kwam eindelijk uit de mouw,
Toen 'r één *barmitswe* worden zou.

Er waren hoopen koek gebakken
En uit de stad een „*pleve*” nog;
Het *minjan* was dien dag voltallig;
Eén was wel kwaad, maar hij kwam toch.
Daar roept men den *Barmitswe* op,
En de verwachting rijst ten top.

Uit 's jong'lings keel klinkt „*Borechoe*”
Echt flink, alleen vervaarlijk hoog;
De vader, stralend, ziet in 't ronde,
En moeder heeft een traan in 't oog.
Zoo was het knaapje zonder schromen
Juist tot het woord „*asjèr*” gekomen.

O wee! — Hij hikt — hij zwijgt — hikt weêr,
Begint te stott'ren en wordt rood;
Men hoort: *asj — asj — asjer — asjer* ...
Hij kan niet verder! Bitt're nood!
't Had ijservast er in gezeten
En nu is alles glad vergeten.

Er komt rumoer. Men wil hem helpen ...
Men roept en zegt hem voor: „*bochar*”;
De vader kwaad, loopt naar de *Biema*:
„*Gamourem! j' maakt 'em in de war!*”
Nu spreekt de *parnes* van de *khille*:
„Doar jungske, zeg oe 't uut de *tfille*”.

O wee! ... 'et jungske kan niet lezen,
Hij *spelt* de letters, verder niet.
Men roept den meester, die hem vóórzeit,
Doch bleek en sidd'rend voor zich ziet.
Men heeft natuurlijk voort-„geoord”,
Doch d'echte vreugde was verstoord.

En Zondagmiddag was vergaad'ring
Van alle vijf gemeenteleên.
Ten slotte zond men d' Ijobs-boodschap
Tot Nathan Kaarsemaker heen:
„Besloten is, noa overleg:
Oe kent niks, meister, oe mot weg”.

„Van doag nog krieg oe d'kost, moar verder
Mot oe moar van oe eigen teere.”

.....

En Nathan hoort, pakt zaâm en wendt
Met trots den rug aan Klompemeere.
De wrake draagt hij op aan Gode —
Hij richt zijn voet naar Boxterode.

Waarom ging Nathan, zonder dralen,
Kordaat van ziel en vlug ter been,
Waarom — vraagt gij wellicht, o lezer —
Ging hij naar Boxterode heen?
Het zal u spoedig duid'lijk wezen,
Wil slechts een weinig verder lezen.

Een vrees'lijk onheil, diepbedroevend
Voor laatstgenoemde groote stad,
Een sterfgeval in de gemeente,
Een groot verlies had plaats gehad.
De schat, voor zestig jaar verworven,
De oude Sjammes — was gestorven.

In zak en asch klaagt Boxterode:
„Wie waakt voor *Khaal* en Godshuis thans?
Wie kondigt af nu *Khaal's* besluiten?
Wie schaft op *Schwoes* de bloemenkrans?
Wie roept hen op, geeft palm en mirt ze?
En wie gaat op bij *miesjeirtse*?

Wie zal bij de geheele *Khille*,
Bij arm en rijk, bij groot en klein
De feestbedienaar, doodsbewaker,
Der vreugd, der smarte bode zijn?
Wie noodt nu elke Joodsche ziele
Bij bruiloftsdisch of *Brishamiele*?”

Zoo vragen smartelijk gedenkend
Gemeenteleên en kerkeraad;
Tordat die raad, een vijftal mannen,
Diep peinzend ter vergaad'ring gaat.
Want weet, dat 't oogenblik nu daar is
Te zoeken 'n nieuwen functionaris.

Vier gulden 's weeks en dan nog ruime
Emolumenten... 'n goede post!
Men had een vijftal kandidaten,
Geen advertentie had 't gekost.
Want elk der leden van den raad
Had ook zijn eigen kandidaat.

De president had 'n ouden oom;
Verloopen zaak, familiekruijs —
Des secretaris' oude tante
Had nog 'n *sjiemiel* van 'n zoon in huis —
En 's penningmeesters buurmans zwager
Was braaf, maar arm en och! zoo mager.

Van d' zoogenaamde ouderlingen
Had elk natuurlijk 'n verren neef.
De leden hadden niets te zeggen,
Zoodat het bij die *vijf* ook bleef.
Maar ieder raadslid hoopte, werkte
Met list en diplomatensterkte.

Men weet, hoe hartstocht kan vervoeren
Tot lastertaal het vroomst gemoed...
De praeses bracht zijn man ter tafel.
Geen haartje liet men aan hem goed...
„Als praeses hem niet stil liet loopen,
„Zou niemand vleesch bij praeses koopen!”

Geslagen was het slagersharte
Des presidenten uit het veld...
Men liet den bakker-secretaris
Bedeelen met hetzelfde geld.
Die *moest* zijn kandidaat vergeten,
Of m' zou geen brood meer van hem eten.

Des penningmeesters buurmans zwager —
„Onmoog'lijk” riep de president,
„Dan ga ik heen!” Het was een slager,
Een kleintje, *toch* een concurrent.
Zoo wist m' ook elk der ouderlingen
Tot 't afstaan van hun neef te dwingen.

Verhit, roodshoofds, in felle woede
Gaaf onverrichter zaak men heen,
Bepaalt de zitting acht daag later;
Benoeming dan; discussie geen.
En ieder wil met d' vrouw bezinnen,
Wat hij nu eind'lijk moet beginnen.

„De slagerij er niet aan wagen!”,
Besluit de parnes met zijn vrouw.
„Maar wien te kiezen? D'and'ren geven
„Elk aan zijn man hun stem getrouw!
„Wien 'k kies, heeft twee, is dus gekozen.
„En 'k gun 't geen een van al die boozen”...

't Was één dag later. Onze Nathan
Uit Klompemeer komt aangestapt.
Hij was gekleed als nette Sjammes,
Ja, zelfs iets netter nog gekapt.
Hij komt en spreekt heel eloquent
Tot den geachten president.

Hij dient zich aan „met vol bewustzijn
Van de beteek'nis zijner taak,
Hij durft het doen in ieder opzicht.
Want hij is zeker van zijn zaak.”
De praeses heeft het woord vernomen
En is tot een besluit gekomen.

Hij spreekt tot Nathan zeer bedachtzaam:
„Uw kans is slecht.” — Doch denkt zoo stil:
„Ik stem op hem, dan 's niets verloren,
En toon ik toch mijn goeden wil.
En later kunnen wij dan zien,
Wat er nu verder zal geschiên.”

De zitting komt. En allen stemmen
Verheugd, dat 't toch alweer niets geeft.
Men opent 'n briefje. — „Kaarsemaker!”
Gelach. — Doch als men 't tweede heeft,
Houdt men 'et bevend bij den blaker,
Leest sidd'rend nogmaals: „Kaarsemaker”.

Bij 't derde breekt het zweet hun uit,
Daar staat alweder „*Kaarsemaker!*”
Men leest het vierde en het vijfde.
De parnes, bleek, spreekt — als een waker,
Die *Sjeimes* zegt —: „Het helpt geen zier,
Die Nathan is nu Sjammes hier.”

Wel keef men lang. Want Nathan was
Bij alle vijf om d'gunst gekomen,
En elk wou even slim toen zijn ...
De leden hadden een „*nekome*”.
— Maar Nathan bleef gemeentebode
Van *Kbille Koudesj Boxterode*.

Tweede zang

WEDERWAARDIGHEDEN.

Het is een filozoof'sche waarheid,
Gesproken door een wijzen man:
„Dat ieder, die een hond wil slaan,
Een stok daartoe steeds vinden kan.”
Die waarheid ach! ervoer al vaker
De Sjammes NATHAN KAARSEMAKER.

Wel waren 'r leden der gemeente,
Wien NATHAN opperbest beviel.
Hier kwam hij praten, daar eens helpen,
Deed beiden graag, met hart en ziel ...
Het bracht hem menige „*Mattono*”
Op *Poerim* en op *Rousj-Hasjono*.

Maar ach! dat d' hoofden der gemeente
Hem onverzoend vijandig bleven!
Zij konden hem het vreemde feit
Van zijn benoeming niet vergeven.
En zwaarder bleven hem nog haten
De vijf mislukte kandidaten.

Des parnes' oom, des scriba's neef,
Des penningmeesters buurmans zwager —
't Bestuur, dit lieten z' ongemoeid,
Want waar geen rechter, is geen klager...
Op NATHAN's hoofd — zoo was 't besloten —
Werd d'eeuwige wrake uitgegoten.

Geen dichterstift vermag den angst
Des armen bode af te malen,
Als afriep — hij, 'n heraut gelijk,
Hoe laat de nacht zou nederdalen,
Of 't uur van aanvang der gebeden,
Op hoog bevel der overheden.

Of, erger nog, als van 't bestuur
Een diep doordacht en wijs besluit
Hij der gemeente voor moest lezen —
Dan brak het zweet zijn poriën uit...
Wee! Wee! Zoo hij zich bij 't verkond'gen
Slechts aan één letter mocht bezond'gen.

Doch driewerf wee bij 't *Mitzwes*-veilen!
Precies teg'lijk klonk dan een bod
Van links en rechts, van voor en achter...
Dan steeg, vertwijfeld, tot zijn God
Een bede, om met kracht te dragen
De aan zijn ambt verbonden plagen.

Dan klonk gelach, gespot, geschimp,
Des parnes' oogen werden dolken,
En uit de bank des kerkbestuurs
Verzamelden zich donderwolken...
In 't eerst verwierp hij alle schuld;
Doch later droeg hij 't met geduld.

Als een gelukk'ge jonge moeder
Verblijd ter Synagoge ging;
Als tot een zoon in weemoed naderd'
De „jaartijd-dag“-herinnering;
Of had een bloedverwant gedragen
Een treurenstijd van dertig dagen;

Of als een lid een jeugd'gen zoon
In het verbond van Abraham bracht...
Kortom, als NATHAN bij die zaken
Niet juist op tijd aan 't oproep'n dacht
— Een storm brak los, de furiën vlogen,
En hij stond daar, het hoofd gebogen.

.....

Er is een and're oude spreuk,
Ook filosofisch doorgedrongen,
Die van *de jongen* d' uitspraak doet:
„Zij piepen, zoo de ouden zongen”.
O! NATHAN ondervond die waarheid
In allerjammerlijkste naarheid.

Wie telt de vrees'lijke minuten
Na 't ondergaan der Sabbathzon,
Als NATHAN, in benauwheid, zoekend,
D' *Hawdolo*-kaars niet vinden kon...
Zegt! jeugd'ge zielen zonder zorgen!
Waar ligt d' *Hawdolo*-kaars verborgen? ...

Vaak was voorbij reeds *Schmo'ne Esre*
Ja, soms zelfs reeds *W'jitten L'cho*,
En nog zocht NATHAN, stom vertwijf'lend...
Reeds schreeuwt men: „Sjammes! *Hawdolo!*”
Op 't laatst, dan riepen jonge monden:
„Daar hebben we de kaars gevonden!”

En als dan d'arme Kaarsem~~er~~
Heel snel de kaars ontsteken wou,
Dan was zij — o, die goddeloozen! —
Zoo nat, dat zij niet branden wou.
De parnes kijft, *Kbaal* lacht, *Kbaal* kucht,
De kaars, die knappert, NATHAN — zucht.

.....

Wie weet, of d'held van deze zangen
— Een held, in heim'lijk dulden groot —
Op *Tischo b'aw*, Jeruz'lems treurdag,
Niet stille tranen soms vergoot!
Doch waarheid is 't, die tranen alle,
Zij golden niet Jeruz'lems valle.

Zij golden zijne arme schoenen,
Met spijkers aan den vloer verbonden;
Of 't deksel zijns eerwaard'gen hoofds,
Dat soms vol water werd bevonden.
In 't oogenblik juist van 't gevaar,
Te laat ach! werd hij 't dan gewaar.

Zij golden ook twee wollen kousen,
Door d'goddelooze onverlaten,
Toen kalm hij sliep, aaneengenaaid,
Terwijl zij aan zijn voeten zaten.
Hij staat, hij wankelt, hij ploft neêr
En smeekt: „Verleen geduld, o Heer!”

NATHAN STREEFT NAAR HOOGER

Wie 's levens moeiten weet te dragen,
En van zijn ambt en taak niet wijkt,
Wie daarbij tracht zijn geest te oef'nen,
Zijn kunde en wetenschap verrijkt,
Hij handelt wijs en doet zijn plicht. —
Zoo deed ook d' held van ons gedicht.

Reeds tweemaal hadden d' jaargetijden
Hun eeuw'gen kringloop weêr voltooid,
Nog torscht held Nathan trouw de zwaarte
Van 't Sjammes-vak. Toch klaagt hij nooit.
De last zij groot, de vreugd zij klein,
Hij draagt het als een stoïcijn.

Ook zijner kennis schat wordt grooter,
Niet uit genie of vlijt, zoo noest.
Neen! „Meester” was op reis of ziek vaak,
Zoodat hij plaatsvervangen moest.
Hij „oort”. Hij „leest”. Hem is — wat nood!
Geen stuk te zwaar, geen fout te groot.

Hij zingt, hij spreekt, bootst „meester” na.
Hij grijpt zijn baard, al zelfbewuster.
En naar de spreuk: al doende leert men,
Wordt hij steeds waard'ger en geruster.
Hij „daarsjt”, hij „gazzent” fier en stout,
Al was 't ook al één groote fout.

Hij voelt zich groeien in beroemdheid,
En in gemeentelijk gewicht;
Hij lacht goedmoedig, uit de hoogte;
Steeds zelfvoldaan straalt zijn gezicht.
Tot eind'lijk hij 't besluit durft wagen,
Op Sabbath 'n witte das te dragen.

Helaas! dat in dit kleed der onschuld,
Waar eed'le mannen zich mee tooien,
De hoogmoedsduivel vaak verborgen
Ligt tusschen fraaigevouwen plooiën.
Ja! hoogmoed greep held Nathan aan;
Dat heeft die witte das gedaan.

Hij spreekt gansch deftig, met geleerdheid,
Bemoeit zich overal steeds in,
Zijn gang is statig, houding ernstig,
Het hoofd omhoog, met breede kin;
Hij duldt geen scherts meer en geen stooten
Noch van de kleinen, noch van grooten.

Het noodlot naakt. De parnes-slager
Was wegens 't slachten van een beest
Met „meester” kwaad. Zijn zuster sterft.
(’t Is een stokoude vrouw geweest).
Doch daar hij „meester” niet wil hebben,
Kiest Nathan hij als *Schiwwe-rebbe*.

En Nathan „leert” in ’t „*boek des levens*”;
Hij heeft zijn rede ingeleid:
„*Hawweil Hawwolin*, zegt *Kouheles*,
Hawwol Hewel, ijdelheid . . .”
— „*Hakkol*”, roept men, „moet ge lezen!”
„Neen”, zegt Nathan, „zóó moet ’t wezen”.

Men strijdt. Men twist. — „Ik zal bewijzen”,
Schreeuwt Nathan trotsch, „da' 'k goed gezegd.
Begint het niet met *Hawwel hewel*?
Zoo eindigt 't ook. Dus ik heb recht.”
Het helpt niet. And'ren houden vol,
Dat men hier lezen moet *hakkol*.

Ach! twee partijen vormen zich,
Want niemand blijft hierin onzijdig.
Wel zegt de meester: „*Hakkol* is 't...”
— „Natuurlijk, m e e s t e r is partijdig...”
De tweedracht dreigt — 't is om te treuren —
De *Khille* gansch uiteen te scheuren.

De eene helft der kerkbestuurders
Behoort tot d' *hakkol*-lees-partij,
De and're helft behoort bij *hawwol*,
Daar is de eerste parnes bij.
De twisten nemen — bittre schand! —
Van dag tot dag de overhand.

Reeds heeft d' *Hawwol*-partij besloten
Niet langer meer bij *Khaal* te blijven ...
Daar komt men op 't subliem idee
Om alles aan den *Raaw* te schrijven.
De hoogste macht beslisse wijs,
Of het een *kaf* is of een *bijs*.

In angst'ge spanning zijn partijen
Naar 't antwoord van den Opp'rabbijn.
De post brengt eind'lijk de beslissing:
„Mijn waarden, het moet *Hakkol* zijn”.
En Nathans vrienden zijn verslagen,
Omdat ze 'n *kaf* voor 'n *bijs* aanzagen.

Neen! Nathans hoogmoed lijdt dit niet.

Hij blijft hier geen gemeentebode.

Hij blijft niet meer bij die „*gammourem*”.

Hij zegt vaarwel aan Boxterode.

Hij legt het ambt van Sjammes neder;

Hij keert naar zijn geboort'plaats weder.

.....

Hiermee is U 't verhaal gegeven

Uit Nathan Kaarsemakers leven;

Nu weet ge, o lezer, hoe hij kwam

Aan 't *Schiww'e*-leer-ambt te Amsterdam.

INHOUD

<i>Inleiding</i>	5
----------------------------	---

CULTUUR-HISTORIE

<i>Samson Raphaël Hirsch</i>	16
<i>Uit de Gedenkschriften van een oude Brochous-Gemore</i> .	33

POLEMIEK

<i>Een blik in Talmoed en Evangelie</i>	86
---	----

GESCHIEDENIS VAN DE JODEN IN NEDERLAND

<i>Haagsche Bruggen</i>	106
-----------------------------------	-----

FOLKLORE

<i>De Nathaniade</i>	122
--------------------------------	-----

